

Fæstebondens kår på Island i det 18. århundrede.

Af

Jón Jónsson.

Island er i tidernes løb af mange forskellige forfattere blevet fremstillet som et mønsterland, hvad frihed og lighed angår. Man er ikke bleven træt af at lovprise det islandske folkesamfunds frie institutioner og fremhæve, at det ikke inden for sine grænser rummede den modsætning mellem de enkelte individer, som de fleste andre europæiske stater kunde opvise. Uagtet denne opfattelse i visse henseender kan siges at være rigtig, lader det sig dog ikke nægte, at den stammer fra en overfladisk betragtning af landets ældste historiske kilder. Den er så senere gået som en overlevering fra den ene til den anden, en overlevering, der fandt en mægtig støtte i den kendsgerning, at den stand, som i de andre europæiske lande opkastede sig til herre, og som i ly af forskellige rettigheder underkuede de andre stænder, ikke fandtes i Island. Det islandske folkesamfunds enkelte individer kom derfor over for betragteren til at stå som fuldstændig ligestillede i rettigheder og pligter.

Hvorvidt denne opfattelse for de ældre tiders vedkommende kan siges at være rigtig, er det ikke denne afhandlings bestemmelse at undersøge nærmere. Vor

hensigt er at betragte lidt nøjere samfundsforholdene på Island i det 18. årh., og da især at gøre de fattigere klassers kår til genstand for undersøgelse.

I.

Jordegodsets fordeling. Konge- og bispegodset. Landgilden. Gårdenes tilstand. Almindelige fæsteforhold. Ulige stillede fæstere.

Som bekendt er Islands ældste historie enestående klar og tydelig. Lige fra det øjeblik af, at de to første landnamsmænd slog i land, og til fristatens ophævelse har vi både omfattende og pålidelige efterretninger, ikke blot om de enkelte mere fremragende personers oplevelser og tilskikkelser inden- og udenlands, men også om de indre kulturforhold, om hvorledes det islandske folkesamfund opstod og udvikledes.

Blandt andet får vi da også temmelig nøjagtig besked om, hvorledes det oprindelige forholdt sig med ejendomsfordelingen. De enkelte større høvdinger, som sejlede til landet med hele deres husstand og fulgt af en stor skare slægtninger venner og klienter, optog i begyndelsen så store landstrækninger de lystede, da disse strækninger var ubeboede og ingen mands ejendom. Af disse landstrækninger delte de så større eller mindre stykker mellem deres rejsefæller, efter enhvers anseelse. Hvis der endda var strækninger til overs, som der foreløbig ikke var brug for, holdtes de i beredskab til senere ankommende slægtninger og venner, eller de solgtes til nyankomne fremmede, som ikke forefandt herreløse landstrækninger, hvor de kunde slå sig ned.

Forholdet mellem landnamsmanden og de folk, han skænkede land til, var fra først af patriarkalsk. De ud-

gjorde næsten en familje, hvis overhoved han var, og hvis enkelte medlemmer nødvendighedens lov bragte til at underkaste sig ham og stå hverandre bi indbyrdes imod ydre fjender. Det var sammenslutningen, der udgjorde deres styrke, og på den var familjens magt og anseelse bygget. Alle fik de fuld ejendomsret over deres land, og ingen andre pligter pålåg dem end den, at følge høvdingen i alle ting, medens han til gengæld var forpligtet til i påkommende tilfælde at yde dem sin beskyttelse.

Efterhånden som folkemængden tiltog, blev også jordegodset fordelt på flere hænder. Høvdingens jordegods deltes mellem hans børn, ligeså de mindre ejendomsbesidderes. De, der på nogen måde kunde afsé noget land, solgte til andre. Men nu var jordegodset steget i pris, og ikke alle havde råd til at købe; de måtte derfor nøjes med at leje hos andre. Forholdet mellem jorddrot og lejlænding bar vistnok i begyndelsen præg af det før omtalte beskytterforhold og pligtforhold, men forandredes hurtig til et for lejlændingen mere afhængigt forhold; det kan vi imidlertid ikke her beskæftige os nærmere med.

Ved kristendommens indførelse var jordegodset blevet nogenlunde ligeligt fordelt. Der fandtes enkelte større ejendomsbesiddere, mange selvejere og nogle fæstere. Men nu begynder man at henlægge en del gods til de nybyggede kirker; især var dette tilfældet med de store jordegodsejere, som byggede kirker på deres gårde og henlagde gods til dem. Dog kom dette ikke i begyndelsen til at spille nogen rolle, da giveren, og hans familje efter ham, havde brugsret over jordegodset, forvaltede kirkens indtægter og lønnede præsten. Kirkens

ejendomsret var altså blot nominel. Men i det 13. årh.s sidste halvdel begynder bisperne at gøre krav på udlevering af kirkeres gods. Der opstod en hæftig strid desangående, som endte med, at de verdslige høvdinge måtte bøje sig og opgive patronatsretten over kirkegodset, som helt og holdent kom i gejstlighedens hænder.

Omtrent samtidig træder en ny magt- og ejendoms-erhverver frem på skuepladsen. 1262 underkaster Island, nedbrudt og udpint af indre uroligheder, sig den norske konge. Et af dennes første skridt var at erhverve sig jordegods, der kunde tjene som støtte for hans magt i landet. Han erklærede en del af høvdingernes gods for at være forbrudt til ham, og gav det til sine embedsmænd som len. Fra nu af får kongen også del i alle bøder, og de elagdes som oftest i skikkelse af jordegods. Men endnu rigeligere flød velsignelsen i kirkens skød. Den erhvervede sig her som i andre lande efterhånden en sådan magt og indflydelse, at man knap kunde bevæge sig uden at støde an imod dens strænge bud, der ikke kunde finde nogen mere nidkær vogter end de havesyge og magtbegærlige bisper. Jordejerne skræmmedes til at afhænde deres gods til bisper, kirker og klostre, dels som bøder for virkelige eller indbildte forseelser, dels som gaver for at berede deres sjæle en mild behandling i skærsilden. Selvejernes svækkede rigdom og magt, deres indbyrdes skinsyge og ringe sammenhold, i forening med frygten for banstrålen, gav gejstligheden mange fordele, som den også forstod at benytte.

Med reformationen ophører kirkens magtstilling. En stor del af de katolske bispers private ejendom, tilligemed klostergodserne, falder i kongens hænder. Magtens midtpunkt har skiftet plads, og folket synes åt kunne

åde friere. Men for de fattigere klasser, navnlig fæsterne, betegner dette dog ikke nogen forandring til det bedre. Tværtimod. Det viser sig nemlig, at fra den tid af tiltager hoveriet stadig, og at navnlig kongens gods fremviser tydelige eksempler herpå.

Ved midten af det 18. århundrede var jordegodset i Island fordelt på følgende måde¹⁾:

I. Kongens gods. Det bestod af 735 hovedgårde. En del af det fandtes samlet i større godser, såsom Gullbringusyssels gods (bestående af 125 hovedgårde), Arnarstapa ombud (100 hovedgårde) og de forrige klostergodser. Klostergodserne var: Skriðu-kloster (25 hovedgårde), Kirkjubæjar-kloster (32 hovedgårde), Þyk-kvabæjar-kloster (48 hovedgårde), Þingeyra-kloster (67 hovedgårde), Reynistaðar-kloster (43 hovedgårde), Møðruvalla-kloster (57 hovedgårde) og Múnkaþverá-kloster (56 hovedgårde). Resten var mere spredt.

II. Bispegodset. Skalholt bispegård ejede 310 hovedgårde, Hólar 330.

III. Kirkegodset bestod af 675 hovedgårde.

IV. Selvejergodset bestod af 2116 hovedgårde.

V. 31 gårde var henlagte til hospitalerne og de fattige.

Administrationen eller bestyrelsen af kongens gods pålåg landfogden. Han boede først tilligemed stiftamtmanden på Bessastad, som, fordi den beboedes af de øverste kongelige embedsmænd, førte navn af „kongens gård“. Senere flyttede landfogden til Vidø, en gammel

¹⁾ Efter landfoged Skúli Magnússons jordebog 1760—69, som findes i rentekammerarkivet.

klostergård. Han skulde selv forvalte Gullbringusyssels jordegods for kongens regning, udstede fæstebreve for alle dets gårde, modtage landgilden og tilsige godsets bønder til hoverit, eneste på Bessastad, Vidø og Gufunes hospital o. s. v. Herover skulde han årlig aflægge et nøjagtigt regnskab til rentekammeret. På altinget skulde han opråbe det kongelige gods, nemlig Arnarstapa ombud, klostrene og det spredte gods, efterhånden som det blev ledigt. Det bortforpagtedes så, naturligvis et hvert af dem for sig, til den, der på auktionen bød den højeste indfæstningssum, og han bortfæstede så igen ombudets eller klostrets enkelte gårde. Forpagtningskontrakten lød på ulæstemt tid, og forpagteren kunde, når han vilde, frasige sig forpagtningen. Hvis der da ikke i øjeblikket fandtes nogen, som vilde tage dem i forpagtning på tålelige vilkår, ansatte landfogden en midlertidig administrator, indtil en ny forpagter kunde antages. Alle disse forpagtere skulde til st. Hansdag svare landgilden. Kontrakterne skulde først indsendes til stiftamtmanden, derefter til rentekammeret til påtegning. — Vestmannøerne (20 hovedgårde) bortforpagtedes altid til handelsselskaberne, som årlig erlagde afgiften, 200 rdl., til rentekammeret.

På bispegårdene holdtes en forvalter, som kaldtes *oeconomus*, og som skulde varetage de samme pligter som landfogden på kongens gods. Tillige fæstede han tjenestefolk til bispegården og havde en slags overopsyn med husholdningerne.

Ved ansættelsen af landgilde (landskuld) har man i Island brugt en helt anden fremgangsmåde, end man kender andre steder fra, og gør så endnu den dag i dag. Den baseres på kvægavlen. Man værdsætter

nemlig en gård efter, hvor mange kreaturer den kan bære, men naturligvis tages der også hensyn til mulig medfølgende herligheder, såsom ferskvandsfiskeri, edderdun, drivtømmer o. s. v. Kan gården t. eks. føde 1 ko (el. 6 får, som beregnes lige i værdi), så siger man, at den er „et hundrede på landsvis“ (eitt hundrað à landsvisu), som efter gammel regning ansattes lige med 120 alen vadmél. Vadmél var nemlig i gamle dage en meget kourant handelsvare og benyttedes derfor som målestok i den islandske handelsregning, idet 1 alen vadmél ansattes som værdienhed. Men senere hen i tiden blev fisken også meget efterspurgt, og man begyndte da også at regne med den som udgangspunkt. Hertil kom endnu, at man i det 18. årh. begyndte at regne med danske penge samtidig med de to andre produkter, så der blev en evig forvirring, som voldte megen ulejlighed i alle regnskabssager, og som nu er til stort besvær for den, der skal have med dem at gøre. I det store kom da en værdisammenligning i midten af det 18. årh. til at se omtrent sådan ud:

120 al. = 240 fiske = 1 hund. (et hundrede på landsvis) = 1 ko = 6 får = 5 rdl. spec.

Ved at gå ud fra denne målestok regnede man så sædvanlig gårdenes landgilde til $\frac{1}{20}$ af deres værdi (dýrleiki). Landgilden skulde i almindelighed svares i de produkter, som var mest gængse i den egn, hvor gården lå, altså som oftest i fisk, smør, uld eller beder. Dog betaltes den ofte med andet, t. eks. penge, stude, vadmél, ja, i enkelte tilfælde med mel, hvad der er temmelig besynderligt. Men endnu mere besynderlig lyder dog lagmand Gottrups angivelse, at man i begyndelsen af

det 18. årh. under tiden betalte landgilden med „Træboeskab, gamle Jernpotter, Kjedler og alt hvis til Værdie kand regnes“. Det må da vel have været, fordi det var det eneste, fæsterne ejede til at betale med, og jorddrotten har taget det hellere end ingen ting at få. Fæsterne var også selv bange for at komme i restancer, og vilde hellere skille sig af med de allernødvendigste ting. Således skriver sysselmand Magnús Ketilsson i en indberetning til Landkommissionen 1770: „Bønderne trækker aarlig Restancer, og da de selv grue for disse Restancer, maa jeg med Bedrøvelse se, at de nu begynder at byde mig Klæderne af sig eller Konen“.

Den ovennævnte beregning af gårdenes værdi var som sagt baseret på en gammel tradition. Efter at gårdenes værdi en gang var beregnet og landgilden ansat, så fulgte man det og rettede sig senere bestandig derefter. Det kunde naturligvis hænde, at en eller anden jordejer eller godsforpagter forhøjede eller nedsatte landgilden for en enkelt gårds vedkommende, men i det hele og store vedblev vistnok landgilden at holde sig uforandret år for år. Jeg har i det mindste ved undersøgelsen af flere jordebøger¹⁾ ikke kunnet opdage nogen kendelig forandring i så henseende. Den blev for det meste ved med at holde sig „sådan som den fra arilds tid af været haver“, hvilket sesuden påbydes både i forordninger og forpagtningskontrakter. Men dette var nu i og for sig en stor uretfærdighed. Fra forrige tider af, da gårdene blev ansatte til landgilde, og til midten af det 18. årh.

¹⁾ Jeg har ikke kunnet få fat i nogen ældre jordebog end 1639. Den har jeg så sammenholdt med jordebøger fra 1693, 1707, 1726 og 1760—69 foruden med Árni Magnússons jordebog fra det 18. årh. begyndelse.

måtte mange af dem være undergået store forandringer. De gårde, som lå inde i landet, var stadig udsatte for at tage skade af vulkanudbrud, fjeldskred eller flodoversvømmelser, medens stormflod og sandflugt truede dem, der lå ved søkanten. Man kan ved forskellige besigtelsesforretninger skridt for skridt iagttage de ødelæggelser, forskellige gårde lå under for i årenes løb, som forårsagedes ved en eller flere af ovennævnte årsager. Herforuden kan vi godt nævne den skade, mange gårde tog ved slet behandling af hensynsløse fæstere. Det blev i det 18. årh. udtalt som en kendsgærning af flere fremragende Islændere, at mange gårde da ikke kunde bære $\frac{1}{5}$ af den kvægbesætning, de i forrige tider havde kunnet bære.

Det var nu ikke nok med, at største delen af jordegodset i tidernes løb havde taget stor skade ved de anførte årsager; der lå desuden en stor mængde gårde øde¹⁾. Det var dels gentagne vulkanudbrud, der bedækkede gårdenes marker med lava og lagde dem helt øde, dels ødelagde de med udbruddene følgende kvægsygdomme hele besætningen på mange gårde, så beboerne nødtes til at forlade dem og søge hen til kysten for at opholde livet ved fiskeri eller betleri. I de overordentlig hårde åringer 1755—56—57 bortreves folk i massevis af hunger. Det var således flere samvirkende årsager, der bidrog til at forøge ødegårdenes antal, og de her anførte var altsammen årsager, som ingen menneskelig magt kunde stille noget op imod. Mindre sandsynligt, om end ikke desto mindre sandt, er det, at nogle gårde blev for-

¹⁾ Jordebogen 1760—69 anfører 2112 ødegårde, deraf ejede kongen 600.

ladte af fæsterne formedelst spøgeri, og enkelte af dem lagdes desårsag helt øde¹⁾.

Der fandtes ingen lovbestemmelser, man i almindelighed rettede sig efter ved en gårds bortfæstning. Ganske vist findes der en forordning af 14. apr. 1607, som påbyder at bortfæste kongens gårde på livstid, og som måske er bleven efterlevet i nogle enkelte tilfælde. Men i det 18. årh. var det skik og brug at bortfæste gårdene, såvel kongens som andre, dels på en række af år, dels på nogle få år eller blot på et enkelt år. Det sidste var meget almindeligt. Arvefæste fandtes slet ikke. Hvad indfæstningssummen angår, har jeg ikke kunnet finde nogen bestemt regel angående den, men man har vistnok her fulgt gammel skik og brug. I et forslag til instruks for økonomerne ved bispegårdene af 1756 foreslås blandt andet, at det skal være dem forbudt at tage mere end 8 skilling for fæstebrevene. I de allerfleste tilfælde måtte fæsteren forpligte sig til at vedligeholde gårdens huse på egen bekostning, årlig at udbedre væggene, som var opførte af tørv og var tilbøjelige til at synke sammen ved den første den bedste anledning, ligeså skaffe nyt tømmer til tag og bjælker, når det gamle begyndte at rådne²⁾. Dette sidste var en af de ubehageligste pligter, der pålød fæsteren, idet tømmer undertiden slet ikke var til at opdrive i handelen, eller det, når det kunde fås, både var råddent og urimelig dyrt; derpå stod endnu tilbage at transportere det til hest måske langt ind i landet. Hvis ikke alt var i orden, når fæsteren forlod gården eller

¹⁾ Se jordebogen 1760—69.

²⁾ Se bygselsbrev fra Þingeyra-kloster i „Dokumenter vedk. den 22/10 1701 anordnede islandske kommission“ i Rentekammerarkivet.

døde, krævede ejeren som oftest en betydelig sum i fæld.

Der findes især mange eksempler på, at fogderne i slutningen af det 17. og første halvdel af det 18. årh. har gået temmelig vilkårlig frem over for kongens fæstere. I en skrivelse fra stiftamtmanden til rentekammeret af 1745, hvori der føres mange klager over landfoged Chr. Dreese, ankes der blandt andet over, at flere af kongens fæstebønder i Gullbringusyssell aldrig havde fået fæstebreve, omendskønt landfogden ved sin tiltrædelse af embedet befalede dem at forny deres fæstebreve og betale en ny indfæstning, som de måtte ud med, hvad de end sagde. Han var en uforbederlig drukkenboldt og gik stadig beruset omkring, bandende og skældende; når de fattige fæstebønder havde pådraget sig restancer, jog han dem fra gårdene, lige meget på hvad tid af året det var, tog alle deres ejendele, men glemte tilfældigvis at slette dem ud af restancelisterne¹⁾. Han blev også tilsidst afskediget for medelst uordener og ubarmhøjertighed imod bønderne. Flere af hans formænd i embedet gik også strængt frem imod fæsterne; men det var nærmest i retning af hoveri.

De vilkår, hine tiders fæstere var underkastede, var meget forskellige. Ombudet, klostrene og de andre af kongens samlede godser bortforpagtedes for det meste til embedsmænd (lagmænd, sysselmænd, præster) eller til rige folks sønner, der kunde udrede den for de tiders forhold temmelig store indfæstningssum. De kom nærmest til at svare til de danske herremænd, idet de boede på vedkommende ombuds, klostres eller godsens hjemme-

¹⁾ Se isl. journal for 1747.

gård og bortfæstede alle de andre gårde til bønder, som de også krævede hoveri af. Disse bøndergårde, som de bortfæstede, kunde i størrelse ofte handle op med de største selvejergårde, ja, endog med selve hjemmegården, og de havde ofte mange husmandspladser (hjáleigur) under sig, som så igen fæstedes bort til andre, fattigere folk. Husmandspladserne kunde som oftest føde 1 à 2 køer og nogle får, men var meget forskellige i størrelse. Disses fæstere (hjáleigumenn) betalte deres landgilde til bonden på hovedgården og svarede hoveri til ham, men i enkelte tilfælde var de dog hjemmegårdens eller forpagterens fæstere. Ved søkanten fandtes også hytter uden nogen tilhørende jordlod, som kaldtes „tørreboder“ (þurrabúðir), og deres beboere kaldtes „tomthusmænd“ eller „tørrebodemænd“ (tómthúsmenn, þurrabúðarmenn). Der fandtes også, især ved søkanten i Arnarstapa ombud, en mængde hytter, som i fisketiden lejedes ud til folk, som kom andre steder fra, eller også kunde enkelte fattige leje dem for hele året; enkelte af dem havde en lille smule græsning. Disse hytter kaldtes „værerboder“ (verbúðir) og lejedes ud til en afgift af 6 føringer til 1 vætt fisk¹⁾ uden græsning.

Uagtet alle disse fæstere måtte siges at tilhøre den samme stand, og for så vidt være ligestillede, så kan man jo sige sig selv, at der måtte være en stor kløft mellem de forskellige klasser af fæstere, navnlig hvad de ydre kår angik. Denne ordning af fæsteforholdet syntes ligefrem at måtte indbyde til misbrug. Når landfogden som kongens repræsentant og øverste godsforvalter fandt

¹⁾ Almindelige vægtudtryk i Island. 1 vætt (vtt.) = 10 føringer (før.) = 80 ũ = 40 fiske.

på at kræve mere af fæsterne, end de efter gammel skik var pligtige til at yde, så kunde han som oftest tillade sig det, uden at de knurrede, da det hos fogden altid hed sig, at det skete i kongens navn og i følge hans befaling. Men så var det jo den mest ligefremme sag af verden, at de igen søgte at holde sig skadesløse ved at fordre noget lignende eller måske lidt mere igen af deres fæstere, husmændene. På lignende måde forholdt det sig med forpagternes og Skalholt bispegårds gods. Dette skete altsammen i følge den gamle kendte regel, at trykket ikke blot forplantes, men fordobles, og at den samlede vægt kom til at trykke ubarmhjertigst på de usleste og lavest stillede.

Hovedgårdsfæsteren fik i mange tilfælde hele sin landgilde igen fra de underliggende husmandspladser, og undertiden mere til. Jeg vil fremsætte her nogle få eksempler. Hovedgården Stafnes betalte i landgilde årlig 10 vtt. fisk; under den lå der 6 husmandspladser, hvoraf enhver betalte 3 vtt. årlig, udg. 18 vtt. Gården Stóri-hólmr betalte 13 vtt. 20 fiske årlig; den havde 5 husmpl., som hver betalte 3 vtt., udg. 15 vtt. Gården Kirkjuból, landg. 10 vtt.; den rådede over 1 halvból, der svarede 4 vtt., og 7 husmpl., der svarede $2\frac{1}{2}$ vtt. hver, udg. $21\frac{1}{2}$ vtt. Gården Brunnastaðir, landg. 9 vtt. 30 fiske; 7 husmpl., der svarer tilsammen $23\frac{1}{2}$ vtt. Hlíð, landg. 5 vtt. 10 fiske; 2 husmpl. 3 vtt. hver, og 7 tomthuse, der svarer 10 al. hver, udg. 9 vtt. 20 fiske. Hvalsnes, landg. 18 vtt.; 6 husmpl. tilsamm. 21 vtt. Nes, landg. 28 vtt.; et halvból og 8 husmpl. svarer tilsamm. 35 vtt. 20 fiske.

Både landfogden og forpagterne kunde finde på at fordre forskellige afgifter af deres fæstere foruden land-

gilden; undertiden kunde denne fordring støtte sig på en lille smule rimelighed, men undertiden var den fuldstændig meningsløs. Fæsterne kunde stadig være belavede på, at deres herrer pludselig kom til at tænke på et eller andet, de kunde have brug for, og i den anledning fandt på en ny udgiftspost for fæsterne. Således fik landfogden en gang den idé, at forlange nogle hestelæs blåler af fæstere i Mosfellssveit. Klosterholderen på Þingeyrakloster fordrede også en gang af fæsteren på gården Vik 1 lammeskind som ekstraafgift; efter nogle års forløb kunde han ikke længer nøjes med et lammeskind, men måtte have et helt bedeskind. På gården Ósar kunde de ikke slippe med mindre end 2 bedeskind og desuden del i ørredfangsten, som fæsteren hver gang skulde føre hjem til klosterholderen¹⁾. Men hver en ekstraafgift, landfogden, forpagteren eller bispen fordrede af hovedgårdsfæsteren, skulde denne nok sørge for at få erstattet igen på en eller anden måde hos sine husmænd eller tomthusmænd. En præst fordrede af sine 6 husmandspladser 30 hestelæs møg som ekstraafgift.

Fæstegårde tilhørende privatpersoner fandtes der ved denne tid ikke så særlig mange af. Men største delen af dem, der fandtes, udmærkede sig ved langt mildere fæsteforhold, end tilfældet var med konge- og bispegodset. Dette finder vel nærmest sin forklaring derved, at de strængere fordringer indførtes med de udenlandske jordegodsforpagtere og kongens fogder. Bisperne har så straks taget sig det til behagelig efterretning, medens selvejerbønderne viste mest lyst til at følge i det gamle spor. Til dels finder det også sin forklaring ved den

¹⁾ Se Árni Magnússons jordebog.

omstændighed, at en selvejrbondens fæstegård ofte kunde ligge så langt fra hans egen gård, at han ikke kunde få lejlighed til at kræve arbejdsydelser af sin fæster.

II.

Inventariikvæg. Dets oprindelse. Ubillig fordeling. Fæsterens ansvarlighed for det. Fårepesten. Inventariibåde. Kongens både. Forholdene ved fiskerlejerne. Inventariibådernes oprindelse. Deres skadelighed.

Når en fæster overtog en gård, var det ikke blot gårdens bygninger og marker¹⁾, han kom til at overtage, men også en del kvæg, som tilhørte ejeren af gården, og som stadig fulgte med den. Dette kvæg kaldtes på islandsk for kúgildi, og på dansk kaldtes det i alle dokumenter kvilder²⁾. Det er ikke vanskeligt at forestille sig, hvorledes denne indretning har vundet indpas. Når en mand i ældre tider skulde have en gård i fæste, men havde kun lidt kvæg, tyede han til sin jorddrot for

¹⁾ Med Arnarstapa-ombud, klostrene o. fl. godser fulgte også en hel del inventarium, som gik fra den ene forpagter til den anden; det bestod ikke blot af kvæg, men af alle mulige husholdningsgenstande. Blandt det inventarium, som fulgte Þingeyrakloster 1737, da sysselmand Bjarni Haldórsson overtog det, nævnes 26 køer, 106 malkefår, 10 heste unge og gamle, 10 hopper med 4 føl, 9 vtt. 1 før. tør fisk, hvoraf 2 vtt. banket, 10 vtt. smør, 2 tønder skyr (3 opsat mælk), 2 tønder valle, 1 gammelt trækar, som holdt 7 tønder, 28 trætallerkener, 8 hornskeer m. m.

²⁾ Kúgildi (3: koværd) udtaltes og skreves ofte som kvígildi, hvoraf så det danske kvilde dannedes ved sammentrækning. 1 kvilde el. ko gjaldt, som ovenfor sagt, lige med 6 får. Derfor kunde ejeren sætte 6 får i stedet for 1 ko på en gård; på en lod, der kun kunde bære 1/2 kvilde, sattes derfor 3 stykker får.

at få kvæg hos ham til leje. Om denne slags lejekvæg findes allerede bestemmelser i Jónsbogen. Men længere henne i tiden, da vulkanudbrud, kvægsyge og hårde år havde gjort så store skår i landets kvægbesætning, blev dette efterhånden mere og mere almindeligt, og til sidst endte det med, at gårdejerne udtog et vist antal kvæg, som de stadig lod følge med deres fæstegårde, og som fæsteren måtte bekvemme sig til at tage tilligemed gården. Ejerne så herved deres regning, idet lejen af kvæget var temmelig høj. Fra den første halvdel af det 15. århundrede findes disse inventariikvilder i jordebøgerne fastsat ved enhver fæstegård. I de ældre jordebøger kaldes de på latin „oves et vaccæ ferreæ“, i de senere kaldes de „jærnkvilder“¹⁾.

Den almindeligste skik, man fulgte ved ansættelsen af kvilder til gårdene, var, at med en gård, der var ansat til 5 hund., skulde der følge 2, og med en gård på 20 hund. 6 kvilder. Dette var kun en temmelig almindelig skik, men ingen fastslået regel, langt mindre en lov. Ejeren kunde upåtalet lade så mange kvilder følge med gården, som han lystede. Det kom ingen udenforstående ved, det var en sag mellem ham og hans fæster. Man må også tilstå, at der undertiden ingen sund sans var i den måde, hvorpå deres antal bestemtes. Med gården Hvalsnes t. eks., som godt og vel kunde skaffe hø til 12 køer, fulgte der 4 kvilder, medens dens husmands-pladser, hvoraf de bedste kunde skaffe hø til 1 ko, de andre til $\frac{1}{2}$ og $\frac{1}{3}$ ko, hver skulde underholde 1 kvilde. Her kunde altså nogle af husmændene ikke føde kvildet

¹⁾ Smlgn. C. Christensen (Hørsholm): Danske Landboforhold førend Enevælden s. 61 („Eiserne Kühe“).

ved hø af deres egen lod, men måtte købe det hos andre. Der kunde anføres mange lignende eksempler på, hvor urimeligt man i mange tilfælde gik til værks. Ejerne syntes det var en god forretning, det var hovedsagen. Lejen af kvilderne var heller ikke fastsat ved nogen lov, men som en almindelig regel fordredes efter hvert kvilde 20 før. smør eller 1 vtt. god tørfisk¹⁾. Ejeren kunde her altså også følge sit eget hoved og fordre så høj leje, som han på nogen mulig måde kunde få presset ud af fæsteren. Dog i denne henseende er man vist nok sjældent gået ret vidt. En anden sag var, at ejeren næsten altid fordrede kvildelejerne betalte med smør, og hans ret i den henseende anerkendtes vist nok hele landet over. Men smørret var en meget eftersøgt vare, især af de kystbeboere, som om sommeren tog fra fiskestederne ind i landet og arbejdede hos landmanden i høhøsttiden som daglejere. De fordrede næsten altid deres løn betalt i smør. For mange fattige fæstebønder gik så hele smørbeholdningen med til kvildelejer og andre udgifter, så at de selv om vinteren måtte lade sig nøje med at spise en sammensmeltning af talg og tran i stedet for smør.

Et af de mest omtvistede spørgsmål hele det 18. århundrede igennem var spørgsmålet om, hvor vidt fæsterens ansvarlighed for disse kvilder skulde strække sig. Almindelig hed det sig, at hvis kvilderne døde som følge af fæsterens uagtsomhed eller forsømmelse, så skulde han være pligtig til at erstatte dem med andre kvilder; hvis de derimod døde som følge af alderdom eller ved et uformodet tilfælde, skulde det komme på ejerens kappe.

¹⁾ „Amtm. Kr. Müllers m. fl. Breve fra Island“ i Rentekammerarkivet.

Dette var nu altsammen godt nok, og der vilde ingen ting have været i vejen, hvis blot ejer og fæster altid havde kunnet enes om, hvilket af disse forhold der var skyld i kvildets død. Men her lå netop tvistepunktet. Hvis t. eks. en ko omkom ved at falde ned i en tørvegrav, eller nogle får ved at styrte ned i en klippespalte eller ved at overraskes af tidevandet ude i et skær ved stranden — og alle disse tilfælde kender man godt til på Island —, så mente naturligvis ejeren, at dette måtte skrives på bondens regning som forårsaget ved uagtsomhed, og i almindelighed vil man vel være tilbøjelig til at give ejeren ret heri. Men når man nu tager hensyn til, at det her ofte drejer sig om en fattig fæster, som måske ikke engang har råd til at holde tjenestefolk, og at kvæget fordrer godt tilsyn, hvis det skal sikres mod alle slige tilfælde, så vil det ikke undre os så meget, at fæsteren undskylder sig med, at han ikke hele dagen kunde gå og holde øje med kvæget, og vægrer sig ved at erstatte det tabte. Ej heller var det i den slags tilfælde altid så let at afgøre, hvorvidt noget af det døde kvæg var blevet så gammelt, at det ikke længer gjorde fuld nytte, så at fæsteren med god grund kunde undslå sig for at erstatte det med ungt kvæg.

Men rigtig fart kom der dog først i dette spørgsmål, da fårepesten indførtes i landet år 1761 og hærgede frygteligt i de påfølgende år. Man vil få en idé om, hvilken landeplage dette var, ved at høre, at i året 1760 fandtes der i landet 491,934 får, som i året 1770 var smeltet ind til 112,054, og efter den tid døde der dog mange. Dette skulde man dog mene var et uformodet tilfælde, som fæsteren ingen skyld havde i eller magt til at afværge. Men ikke desto mindre gjorde

mange af ejerne krav på fuld erstatning, t. eks. Skalholt bispegård. I de allerfleste tilfælde kunde det dog ikke nytte noget, da fæsterens egen besætning bortreves med det samme, og hvor skulde han skaffe nyt kvæg fra? For det kongelige gods vedkommende gik Rentekammeret ind på at erstatte halvdelen af kvilderne, mod at fæsteren erstattede den anden halvdel. Mange ejere var der dog, som ikke fordrede nogen umiddelbar erstatning, men gjorde blot krav på lejen eller halvdelen af lejen for fremtiden, uagtet der ingen kvilder kom i de dødes sted. Men nu gjorde fæsterne indsigelse imod, at der ikke kom nogen nye kvilder, uagtet de før pesten havde ønsket alle kvilder der hen, hvor peberet gror. De skreg op om, at det var en stor uret, at sådan en gammel indretning kom af brug, at de havde fæstet gårdene med kvilderne, og de vilde ikke tillade, at man sådan skilte dem ved deres ret. Således blev man ved på begge sider, men kom naturligvis ingen vegne. Lige så lidt som fæsterne kunde erstatte kvilderne, lige så lidt kunde de fleste ejere.

Det blev ovenfor antydet, at fæsterne under almindelige forhold ikke så på inventariikvilderne med synderlig gunstige øjne, men langt snarere betragtede dem som en plage, de helst gad være fri for. Det må også forekomme os, at de havde grund dertil. I det tilfælde nemlig, at en bonde, som fæstede en gård, kun havde meget lidt kvæg og ikke havde råd til at anskaffe sig så meget, som der krævedes for at drive gården med fuld nytte, var intet rimeligere, end at jorddrotten forsynede ham med lejekvæg, som fæsteren så igen til en vis grad skulde være ansvarlig for. Men dette var nu langt fra tilfældet. Mange fæstere ejede så meget kvæg, som gården på nogen mulig måde kunde bære, og inventariikvæget nødte

dem så til at købe hø hos andre. Men selv om de nu i begyndelsen ikke havde fuldt så meget, som der kunde være på gården, så kunde de jo opdrætte kvæg, til de havde fuld besætning, og skaffe sig en fordel derved, men udsigten hertil betoges dem ved inventariikvæget. Hertil kommer også, at fæsterne med den største ængstelighed og omhyggelighed måtte vogte på dette fremmede kvæg, måtte stadig gå med skrækken i livet for, at en eller anden ulykke kunde ske, som forpligtede dem til erstatning. Intet under, at fæsterne så skævt til disse fremmede kreaturer og ønskede dem pokker i vold!

Foruden disse inventariikvilder, som så at sige fulgte med hver eneste fæstegård i hele landet, fandtes der et andet inventarium, som blot fulgte med de gårde, som lå ved søkanten, nemlig inventariibåde. Når en bonde fæstede en gård ved søen, måtte han forpligte sig til at modtage en båd af gårdens ejer, som han skulde føre på fiskeri. Båden kunde være enten stor eller lille, det gjorde ingen forskel. Når båden tilhørte en almindelig selvejerbonde, bemandedes den med folk, som i fisketiden kom fra oplandet for at søge hyre ved søkanten. Men tilhørte den enten Arnarstapa ombud eller Skalholt bispegård, bemandedes den med deres fæstere eller de folk, som fæsterne var pligtige at holde ved søen i fisketiden.

På det kongelige gods derimod gik disse både under navn af „kongens både“. De fandtes både i Gullbringusyssel og på Vestmannøerne og havde et vist fast stade, hvor så kongens fæstere måtte give møde ved fisketidens begyndelse. Af disse både fandtes der ved midten af det 18. århundrede 15 i Gullbringusyssel og 12 på Vestmannøerne. Disse både var nu meget for-

skellige i størrelse, og efter den fik de navn af tiåringer, otteåringer, seksåringer, firemandsbåde og tomandsbåde. Med en tiåring skulde der gå 11, med en otteåring 9, med en seksåring 7 mænd o. s. v., formanden eller båd-føreren iberegnet. Men ofte gik der dog 1 mand yderligere med hver båd, den såkaldte „overskibsmand“; han kunde gøre god nytte i mange henseender, idet han, hvis fangsten var god, blev i land og virkede fisken, mens de andre tog ud igen, eller, hvis en af skibsfolkene blev syg, trådte han i vedkommendes sted o. s. v. Han fik lige del i fangsten med de andre.

Fangsten blev delt på den måde, at båden fik lige del med hver af folkene; men ved fisketidens slutning skulde den desuden have den 6te fisk af hver mand, på nogle steder 10 fiske af hver 100, hvilken afgift gik under navn af „skibsleje“ (skipsleiga).

Når fæsterne eller deres folk ved fisketidens begyndelse indfandt sig ved søkanten på de fiskerpladser, hvor kongens både havde stode, kom landfogden for Gullbringusyssels vedkommende, og ombudsmanden for Vestmannøernes, og skrev alle navnene op og fordelte siden folkene på bådene. I Gullbringusyssel i al fald blev de derpå indkvarterede i usle hytter, som var opførte ved strandkanten, så nær landingspladsen som muligt, og som kaldtes „fiskeboder“ eller „fiskeværboder“.

Der er ingen tvivl om, at det liv, der førtes ved disse fiskerlejer, har været temmelig broget. Her samledes folk sammen så at sige fra hele landet, og at der iblandt dem har været mange tvivlsomme individer, er mere end sandsynligt. Det beroede på tilfældet, eller her på landfogden og ombudsmanden, hvem der kom sammen på bådene og i boderne. Først blev der blandt

formændene rift om bådene, ti alle vilde naturligvis anbringes på de bedste og nyeste både, og de, i hvis lod det faldt at føre de gamle og skrøbelige både, følte sig selvfølgelig højlig tilsidesatte og forurettede og lod deres vrede gå ud over de mere heldige medbejlere, ti fogden var en alt for frygtet og højtstående mand, til at de turde give deres vrede luft over for ham. Dernæst begyndte riften mellem folkene om at komme til at ro under de formænd, der havde ord for at være de dygtigste bådførere og heldigste fangere, og her gik det som oftest mere hedt til. Der kunde ofte høres trætter og misfornøjelsesudbrud, og ikke sjældent kom det til håndgribeligheder. Men fogden og ombudsmanden tog intet hensyn til disse kævlerier og anbragte folkene efter deres eget hoved.

Der kunde ofte opstå en sådan splid mellem formanden og hans folk, at arbejdet ligefrem led afbræk derved. Folkene erklærede således ikke så sjældent, at de ikke vilde tage ud på søen; båden måtte så undertiden stå oppe, indtil vedkommende øvrighedsperson fik mæglet fred. Den slags misfornøjelser klagedes der hyppig over på Vestmannøerne, så at ombudsmanden ofte ikke vidste sine levende råd. Til sidst måtte sysselmanden tage sagen i sin hånd og se at gøre noget for at sætte stopper for dette uvæsen. Han afsagde da i året 1744 en dom, hvorved det bestemtes, „at hver den, som nægtede at tage ud på søen, når formanden tilligemed den ene af sejlmændene og en rokarl anså vejret for at være godt nok, skulde bøde to skibslodder, beregnet efter middelfangst den dag, og desuden 2 øre efter gammel beregning til formanden. Samme bøde skulde gælde for dem, der løb fra den båd, de af om-

budsmanden var sat på, og over til en anden båd. Men hvis formanden 2 timer efter, at største delen af de andre både var tagen ud, ikke havde kaldt sine bådfolk sammen, kunne de nægte at tage med ham den dag.“ Denne dom blev oversendt til stiftamtmanden og af ham til Rentekammeret, der anså det for rigtigst at lade disse bestemmelser gælde i påkommende tilfælde¹⁾.

At råhed og mangen slags usømmelighed ofte i høj grad er gået i svang ved fiskerpladserne, er der næppe nogen tvivl om, i al fald lader „Anordning om Huslugten“ af 1746 ane noget sådant. Jeg vil tillade mig at anføre et lille uddrag af dens bestemmelser angående søfolkene: § 28. „Til at forekomme adskillig Uorden med Sværen og Banden og anden Uteerlighed, der skal gaa i Svang iblandt dem, der opholde sig ved Søkanten, eller paa Vestmanøe, at fiske, idet at endel af Fiskerne og andre, som ere i og ved Baadene, skal, naar disse trækkes af og i Land, saa og naar de ere paa Søen, bande saavel andre som deres eget Fiskeredskab, trættes, kives, slaaes, og i andre Maader betee sig uregjerlig og ugudelig: saa ville vi til sliig Uskik og ugudelig Væsen at afskaffe, hermed allernaadigst have befaleet, at alle Formændene paa Baadene skal have nøje Indseende med Folkene og advare dem, sig for sliig Synd og Ondskab at vogte; agte de det ikke, angive Formændene dem for Præsten, som alvorligen sætter dem tilrette herfor o. s. v.“ — § 31. „Skulde og nogen befindes ved Fiskerie eller paa andre Steder at have brugt saakaldte Runer og Ristinger, eller anden uskikkelig Overtro, eller deraf skulde rose sig, tilrettesættes han herfor af Præsten, som

¹⁾ Se isl. journal for 1745 Nr. 472 og 474.

af Guds Ord skal overbevise ham om denne Synds Vederstyggelighed.“

Men efter hvad der forsikres fra flere sider, er denne anordning ikke bleven respekteret meget. Dens salvelsesfulde præketone vakte anstød og latter hos de mere verdsligsindede. Efter dens bestemmelser skulde forskellige forseelser straffes med gabestok, og i den anledning skulde der findes gabestokke opstillede ved alle kirker. Men for det første var der mange kirker, som aldrig så en gabestok, og for det andet plejede gabestokkene gerne at forsvinde lige så snart de var bleven opstillede. Hvis det saa endelig lykkedes at skaffe en gabestok til veje og holde på den, kunde der aldrig opnås enighed om, hvem der skulde stille folk i den, sysselmanden, præsten eller repstyreren (sognefogden): de nægtede i regelen alle at befatte sig dermed, og resultatet blev, at vist nok aldrig nogen synder er bleven stillet i den. Nogle forseelser skulde også straffes med tugthus, men ulykken var den, at der opførtes et så flot tugthus i Reykjavik, at man ikke kunde opdrive mage til hus i hele landet, og folk var ligefrem begærlige efter at komme i det. Således fortæller biskop Finnur Jónsson¹⁾, at der en gang kom en rask ung karl til ham og bad ham endelig skaffe ham ind i tugthuset, da han der fik både bedre og rigeligere mad end hos bønderfolk og desuden havde det så dejlig mageligt. Det var respekten, man havde for straffeanstalterne.

Efter manges mening skal inventariibådene først være indførte på kongens gods og oprindelig stamme

¹⁾ Se en af hans indberetninger i „Landkommissionens dokumenter og papirer“ i Rentekammerarkivet.

fra nogle engelske fiskerbåde, som blev grebne i ulovligt fiskeri ved Islands kyster og derfor opbragte. Disse både blev så indsatte på kongens gods og bemandedes ved, at fæsterne blev tvungne til at skaffe folk til at ro om vinteren, eller ved de såkaldte mandslån, hvorom der vil blive handlet nærmere i det følgende afsnit.

At inventariibådene lige så vel som kvilderne var en stor plage for bønderne, er indlysende. Gjorde inventariikvilderne det umuligt for bonden at opdrætte kvæg, så gjorde inventariibådene det ikke mindre umuligt for ham at drage den nytte af fiskeriet, som han ellers havde været i stand til. Det må have været tungt for fæstebonden i et godt fiskeår at være nødt til at føre jorddrottens fiskerbåd og hyre folk til den, medens hans egen båd måtte stå oppe på stranden af mangel på folk, da alle tilstrømmende enten optoges af inventariibådene eller lokkedes ved fagre løfter til at ro på de både, som enkelte velstående embedsmænd og handelsbetjente udredte. Hans båd var altså så langt fra at indbringe ham noget, at den endog tog stor skade af at stå oppe uden afbenyttelse; den stod og rådne op for hans øjne. Han havde ikke anden fortjeneste af den båd, han førte, end den fisk, der faldt i hans lod ved delingen. Enkelte selvejere, som havde blik for fæsternes tarv, og som indså, at de i længden ikke kunde være tjent med, at deres fæstere sank ned i elendighed, udredte undertiden båden halvt imod dem, for at den ikke skulde stå oppe, og hjalp dem med at skrabbe folk sammen til at ro på den. — Ved at læse klager fra denne tid får man indtrykket af, at inventariibådene i forbindelse med mandslånene i almindelighed ansås for at være en af fæstevæsenets største skavanker.

III.

Hoveri (kvaðir). Mandslån. Hestelån. Dagsværk. Det ubestemte hoveri. Foderkvæg.

Vi har af forrige afsnit sét, hvilken trykkende byrde inventariikvæget og inventariibådene kunde være; men hvis det fra gårdejernes side var blevet herved, hvis fæstebønderne havde kunnet gå frie fra alle videre krav, så vilde man dog kunnet sige, at de islandske fæstere var usædvanlig gunstigt stillede imod, hvad der var tilfældet med andre landes fæstebønder. Men herved blev det ikke. Den islandske fæstebonde fik også hoveriet at smage, om der end for de forskellige distrikters vedkommende fandtes stor forskel i så henseende. Det er også nok muligt, at de har haft friere hænder end de danske fæstebønder i almindelighed, men at de dog i mange henseender har været hårdt trykkede deraf, vil jeg prøve på at bevise i dette afsnit.

Efter hvad der i de forrige afsnit er sagt, er det næsten overflødigt at fremhæve, at hoveriet især fandtes på kongens og bispegårdenes gods, og at navnlig det ubestemte hoveri hvilede tungt på Gullbringusyssels indvånere. Det var egentlig kun undtagelsesvis, at hoveri fandtes på det private gods¹⁾.

Af alle hoveriets byrder var mandslånet den tungeste og mest trykkende. Det fordres først som en almindelig og bestemt pligt, efter at inventariibådene var indførte. Forhen var det blot begrænset til, at en gård-ejer, som havde en båd, der gik på fiskeri, gjorde fordring på, at når hans fæster sendte en mand til søen i fisketiden, skulde den mand ro på hans båd og ikke

¹⁾ Se herom de før omtalte jordebøger, især Árni Magnússons.

indakkordere sig hos nogen anden, forudsat at det ikke var forbundet med nogen ulejlighed for fæsteren at sende manden til den fiskerplads, hvor gårdejerens båd stod. Det var først efter inventariibådenes indførelse, at jorddrotten krævede af sin fæster, at han altid skulde sende en mand til at ro på hans båd om vinteren¹⁾. Man vil lægge mærke til den store forskel, som er her imellem. Det kunde nemlig let hænde i det 18. århundrede, da der lyder stadige klager over folkemangelen, at fæsteren ikke kunde holde nogen tjenestekarl og selv meget vanskelig kunde forlade sin gård om vinteren, og at han således strængt taget ikke kunde opfylde denne fordring. Også kunde det hænde, at den fiskerplads, hvor jorddrotten havde sin båd stående, lå meget langt borte fra fæsteren, medens en anden var ham meget nærmere og belejliger. Men hertil toges intet hensyn; udeblev manden, fordredes mandslånet godtgjort i penge.

Det er ovenfor bleven sagt, at kongen havde 15 både stående i Gullbringusysse, som bemandedes ved mandslån fra syssels fæstere. De 125 mandslån, som faldt af syssels hovedgårde, var nok og mere end det til at bemane 15 både. De landfogder, som i slutningen af det 17. og begyndelsen af det 18. århundrede skulde have opsiget med godset, så, at der her kunde være lejlighed for dem til at tjene noget. De tillagde sig derfor en hel del både, som de udrustede til fiskeri, og som de lod gå ud under navn af „kongens både“ tilligemed de 15, som fandtes i forvejen. Ved at lade dem gå under dette navn, kunde de lettere på en vil-

¹⁾ Biskop Finnur Jónssons og flere andre indberetninger til Landkommissionen.

kårlig måde skaffe folk til dem. Antallet af disse både løb undertiden op til 80, ja 100¹⁾. For at bemænde dem på den letteste måde lod de til en begyndelse befaling udgå til alle syssels tomtusmænd og løsemænd²⁾, at de skulde ro på dem; dernæst kom raden til husmændene, som måtte sende deres tjenestekarl, hvis de havde nogen, til at ro på dem, og endelig fik alle de, der nød forlener i Island, altså ombudsholder, klosterholdere, forpagtere og sysselmænd, tilhold om at sende en mand til disse både. Men endnu var det ikke nok, og de lagde derfor an på de folk, der kom vandrede fra oplandet for at søge hyre, og gjorde hvad de kunde for at overtale dem til at ro på deres både, det vil sige „kongens både“, lovede dem guld og grønne skove, i fald de lod sig bevæge dertil, men truede dem med kongens unåde og al landsens ulykker i modsat fald. Men folk foretrak i regelen at tage hyre hos bønderne, da de gerne havde det bedre hos dem. Som sidste udvej brugte fogderne at gå på jagt sysslet rundt efter betlere og landstrygere, som de indfangede og puttede på bådene trods alle deres protester, idet de påberåbte sig gamle forordninger, der hjemlede dem ret hertil³⁾.

I et godt fiskeår var det en meget indbringende forretning at udrede både. Det var derfor ikke så under-

¹⁾ Se herom bl. a. „Amtm. Kr. Müllers m. fl. Breve fra Island“ i Rentekammerarkivet.

²⁾ Løsemænd kaldtes de ugifte mænd, som ikke besad eller fæstede nogen gård og ikke tog fast tjeneste; de arbejdede for sig selv om vinteren, men om sommeren lejedes de af bønderne til at arbejde hos dem mod ugeløn eller dagløn. Løsemændene betalte skat og tiende af deres ejendele.

³⁾ Smulgn. adskillige af „Landkommissionens dokumenter og papirer“.

ligt, at sådanne folk som embedsmænd og handelsbetjente, der havde råd til det, holdt årlig flere både ude på fiskeri. For at sikre sig mandskab bød de oplandsfolkene bedre vilkår, end bønderne var i stand til. I enkelte tilfælde, hvor folkemangelen synes at have været ret følelig, ser vi stiftamtmanden til dels bemande sin båd med tugthusfanger, som han til det brug tog ud af tugthuset i Reykjavík. At fattige fæstere under disse omstændigheder måtte lade deres både stå oppe vinteren over, vil nu ikke undre os så meget. Mandslånene til kongens både krævedes kun om vinteren, så at hovedgårdsfæsteren kun i den tid var hindret fra at lade sin båd gå ud, medens han om sommeren godt kunde drage nytte af fiskeriet. Men han gik så et skridt videre over for sine husmænd, idet han af dem fordrede mandslån hele året rundt. Det var altså i dette som andre tilfælde dem, det mest kom til at gå ud over, og hvem derved udsigten til nogen sinde at komme ud af deres usle kår helt betoges, idet al lejlighed til selvstændigt arbejde blev dem berøvet.

Af Skalholt bispegårds gods og Arnarstapa ombud faldt der mange flere mandslån, end der behøvedes til inventariibådene; når bådene var bleven bemandede, måtte resten af mandslånene betales, da der ingen brug var for folkene. Denne skik blev optaget af enkelte jorddrotter, som ikke ejede og aldrig havde ejet en båd, idet de lod deres fæstere betale mandslån.

Hestelån krævedes af alle fæstere på kongens gods i Gullbringusysse, bispegodset og forpagtergodset. Private gårdejere krævede det sjældent og kun af de fæstere, der ikke boede alt for langt borte fra deres egen gård. Sædvanlig krævedes det sent på sommeren,

eller ved den tid, folk plejede at gøre rejser til handelspladsen for at afsætte deres sommerprodukter og gøre indkøb til vinteren. Det kunde vare en eller flere dage, alt efter vejens længde og beskaffenhed. På Þingeyrakloster skulde hestene møde nylig skoede hver 30. september og gøre en rejse på 5 mil. Den rejse tog sædvanlig 8—10 dage, alt efter hvor længe de måtte vente på handelspladsen, og hvordan vejret artede sig. Der synes ikke at have gældt nogen bestemmelse om, hvorvidt jorddrotten skulde være ansvarlig for hestene eller ikke; man skulde tro, at det pålå ham som en pligt at levere dem uskadte tilbage. Imidlertid klages der af kongens og Skalholt bispegårds fæstere over, at de ofte fik deres heste skamferede og ilde tilredte tilbage. I et enkelt tilfælde fik en mand aldrig sin hest tilbage fra landfogden og ingen erstatning¹⁾. Sådanne småting som sadeltøj og andet, der fulgte med hestene, gad landfogden sjældent gøre sig den umage at levere tilbage.

Fæsterne på kongens gods i Gullbringusyssell synes i dette, ligesom så mange andre tilfælde, at have været værst stillede. Det, de især besværede sig over, var, at de måtte ud med deres hestelån midt på sommeren, midt i årets travleste tid, da bønderne netop trængte til alle de heste, de kunde opdrive, til at bringe høet hjem fra markerne, eftersom det løb fare for at ødelægges, i fald det faldt i med regn. Disse hestelånskrav midt på sommeren skyldtes stiftamtmandens og landfogdens altingsrejser. Altinget, som endnu stadig holdtes på det gamle sted Þingvellir ved Øxará, var samlingsstedet for alle landets spidser og tillige det eneste sted,

¹⁾ Se Arni Magnússons jordebog over Gullbringusyssell.

hvor der gaves rigtig lejlighed til at udfolde rigdom og glans. Og der måtte da navnlig to så høje herrer som stiftamtmanden og landfogden ikke stå tilbage. Her gaves dem lejlighed til at glimre, ikke som i gamle dage ved et udvalgt og prægtigt væbnet følge, men i det 18. århundredes stil, ved et overdådigt køkken og buldrende drikkelag. Når da de daglige forretninger på tinget var færdige, kom tiden til at glemme de tørre og indviklede retssager over bordets glæder og til at vise gæstfrihed i stor stil. Tingboden fyldtes af larmende gæster, der huggede kraftig ind på de fede lammefjerdinger, som de skyllede ned med strømme af fransk vin, lybeckerøl, dobbeltøl og brændevin. At stiftamtmanden og landfogden ikke har stået tilbage i denne henseende og har haft en del sager at føre til tinget, fremgår noksom deraf, at stiftamtmanden skulde bruge 20 heste til transporten, og landfogden ikke godt kunde nøjes med færre end 12—16. Til rejsen skulde så stiftamtmanden have 3—4 mænd og landfogden 2 mænd og 1 dreng, som fæsterne også måtte sørge for. Hestene skulde alle være opsadlede.

Af Skalholt bispegårds fæstere blev der på lignende måde krævet heste til bispens tingrejse, som heller ikke krævede så få anstalter. Han skulde nemlig holde de præster, der sad i konsistorialretten, med mad og øl i 8 dage.

Man må nu imidlertid ikke tro, at kongens fæstere slap med disse hestelån til stiftamtmandens og landfogdens altingsrejser. Hvert efterår skulde de skaffe heste til at føre kongens fisk fra de forskellige fiskesteder til handelspladserne, og i det hele taget, når som helst landfogden eller stiftamtmanden behøvede heste til en

rejse eller til hjemmebrug, måtte fæsterne holde deres i beredskab og afgive dem til de to herrers brug, hvor hårdt de end måtte savne dem. Der var ingen råd for det¹⁾.

Langt ældre, og til dels almindeligere, end mandslån og hestelån var dagsværket. Det bestod i, at fæstebonden i høsttiden måtte sende en mand til at slå græs på hjemmegårdens marker; sædvanlig fordredes kun 1 dagsværk, fra solens opgang og til dens nedgang²⁾, men på kongens gods, især i Gullbringusysse, fordredes der dog ofte 2—3 dagsværk. På det private gods fik arbejderne kosten hos jorddroten, og dette var også i forrige tider tilfældet på kongens gods. Men efterhånden begyndte fogderne at trække af i kosten, så manden kun fik ét måltid daglig og senere ikke engang det, men kun grød eller skyr, idet han selv måtte holde sig med tør kost. Til sidst faldt maden helt bort, og manden måtte holde sig med fuld kost³⁾.

Det mangler ikke på bitre klager fra fæstebøndernes side over disse ydelser, især da mandslånet. For hestelånets og dagsværkets vedkommende klages der især over, at de fordredes på en for bonden så ubelejlig tid. At undvære en mand 1 dag, endsige 2—3 dage, midt i den

¹⁾ Se Arni Magnússons jordebog for Gullbringusysse.

²⁾ Om det bestemte hoveri se bygselsbrev fra Þingeyra-kloster i „Dokumenter vedk. den 22/10 1701 anordnede islandske Komm.“.

³⁾ Et andet slags dagsværk end det her anførte, som egentlig ikke kommer denne sag ved, men som dog får betydning ved, at det går mest ud over fæstebønderne, var det, som præsten krævede af alle de af sognets beboere, der tiendede mindre end 5 hund. (d: de, som ikke ejede 20 rdl. værdi at optælle til tiende); de skulde være pligtige til at arbejde for præsten 1 dag i høsttiden eller i modsat fald betale en godtgørelse derfor. Præsten skulde holde dem med kost.

travleste høsttid kunde i enkelte tilfælde være det samme for fæsteren som en halvvejs mislykket høst, da en enkelt dags arbejde under visse omstændigheder var uvurderligt. Der er derfor ingen tvivl om, at fæsteren vilde så godt som altid have valgt at betale i stedet for at yde arbejdet, hvis blot ikke disse ydelser havde været så højt ansatte, som de var; men det var de netop for at tvinge fæsteren til at yde arbejdet, som ofte kunde være mere fordelagtigt for jorddroten. Mandslånet betales med 20 al. (40 fiske), slet ingen ringe sum i de tider for en udarmet fæster. Hestelånet, som aldrig oversteg 12 dage, ansattes til 20 fiske; men i leje af en hest hele sommeren fra Fardag til sidst i oktober plejede man ikke at betale mere end 24—30 fiske, altså skulde et 12 dages hestelån i forhold hertil kun betales med ca. 3 fiske. Et dagsværk skulde betales med 10 fiske, medens daglejere aldrig fik mere end 30 fiske om ugen, altså 5 fiske om dagen¹⁾. Fæstebonden foretrak derfor i regelen at yde disse fordringer in natura frem for at betale dem; i enkelte tilfælde, hvor meget stod på spil for ham, har han dog naturligvis valgt at betale. Men for enkelte fæstebønder gaves der dog intet valg, idet de boede så langt fra hjemmegården, at ydelse af dagsværk in natura vilde have været dem en umulighed, hvorfor de blev nødtte til at erlægge betaling. Dette var t. eks. tilfældet med mange af Skalholt bispegårds fæstere.

De her anførte 3 slags ydelser, mandslån, hestelån og dagsværk, danne ligesom en gruppe for sig inden for hoveriet, idet de som fast regel fordredes af hele kongens

¹⁾ Se sysselm. i Skaftafellssyssels svar på nogle spørgsmål, som „Komm. f. Isl. alm. Væsen“ stillede til ham 1787. (Komm. dokumenter i Rigsarkivet.)

gods, bispegodset og en del af det private gods. De kunde sammenfattes under betegnelsen „det bestemte hoveri“, i modsætning til „det ubestemte hoveri“, som jeg vil berøre lidt i det følgende.

Det ubestemte hoveri krævedes kun af kongens og bispegårdenes fæstere; af privatgodset blev det aldrig krævet. Det kunde være svært eller let, meget eller lidt, alt efter vedkommende landfogeds, forpagters eller økonomus' tykke. Det lader sig egentlig ikke nøje beskrive, da der gaves så uendelig mange former for det, men jeg vil dog her berøre de alleralmindeligste, især for Gullbringusyssels gods vedkommende.

Først i rækken kommer da byggearbejderne. Der skulde rigtig nok ikke opføres slotte, som tilfældet var i Danmark, men der skulde bygges desto hyppigere, idet materialet ikke tillod opførelsen af solide bygninger, der kunde holde sig gennem en række af år uden udbedringer. Lige efter midten af århundredet opførtes der dog stenbygninger på Bessastad, Vidø og Nes¹⁾, og de nærmest boende fæstere skulde slæbe stenene sammen og hente kalk og tømmer til Holmens handelsplads (det senere Reykjavík) og Havnefjord. Ligeledes skulde de hjælpe til ved opførelsen af staldbygninger på disse 3 gårde tilligemed Gufunes hospitalsgård, og ligeledes udbedre de gamle bygninger. På forpagtergodset måtte fæsterne også besørge byggearbejder på hjemmegårdene, opføre væggene og bringe tømmeret den ofte lange og besværlige vej fra handelspladsen og hjem til gården. De to bispegårdes fæstere måtte på lignende måde arbejde der, og næsten hvert eneste år synes der at have

¹⁾ Her skulde den i året 1760 udnævnte landfysikus bo.

været gjort krav på dem i så henseende, da der så at sige altid var nogle af bispegårdenes huse under opførelse eller ombygning. Der lyder især høje klager fra fæsterne i anledning af Hólar domkirkes opførelse. De måtte i store skarer give møde, hvordan vejret end var, „og bliver med dennem handlet, som om de kunde være Bæster, thi de maa selv slæbe Steenvognen, de har ingen viss Huslye om Natten, ingen Opvartning, Drik eller nogen Assistance, allermindst nogen Løn“. Således hedder det i en klage, som de gennem en præst, Þórðr Jónsson, sendte til Rentekammeret¹⁾. I klagen fremhæves, at domkirken var meget rig. Men Rentekammeret vendte det døve øre til, ihukommende forholdene på det kongelige gods i Gullbringusysse.

At det ikke blot var på det kongelige gods'es hjemmegårde, fæstebønderne skulde udføre byggearbejde, fremgår af en toldkammerskrivelse til stiftamtmanden af 2. marts 1776. Heri bestemmes det, at når bygningerne på en eller anden af kongens gårde måtte flyttes eller opføres fra nyt af formedelst søbrud eller andet, skulde alle tingsognets bønder hjælpe til hermed. Det hedder ganske vist, at alle tingsognets bønder skulde udføre arbejdet, men jeg er mest tilbøjelig til at tro, at det kun er alle tingsognets kongelige fæstere, der menes. Regeringen plejede ikke at fordre arbejder af selvejerbønder eller private folks fæstere.

Foruden de her nævnte husbygningsarbejder skulde Gullbringusyssels fæstere også opføre og vedligeholde gærderne omkring Bessastad, Vidøs og Gufunes marker. Fæsterne skulde møde med heste og redskaber, og ar-

¹⁾ Se isl. journal for 1761.

bejdet tog gerne $2\frac{1}{2}$ dag for de nærmestboende, men noget mere for dem, der boede længere borte. Da Magnús Gíslason i året 1752 blev konstitueret amtmand, var dette pligtarbejde i nogle år ikke blevet fordret for Bessastads vedkommende, sandsynligvis fordi der ikke har været nogen brug for det. Men han krævede det igen af fæsterne og holdt ikke blot strængt over, at de for fremtiden skulde yde det årlig, men krævede desuden 48 fiske af hver fæster som vederlag for, at arbejdet ikke var bleven ydet i 6 år. Denne betaling krævede han uden forskel af alle, lige så vel af de fæstere, som først for et års tid siden havde overtaget deres fæstegård, som af de mangeårige.

Følgende ydelser krævedes endvidere af Gullbringusyssels fæstere:

Hø til falkekvæget og folk til at bære falkene fra Bessastad og til falkeskibet. Kongen holdt en falkoner på Island, som skulde fange jagtfalke. Et hus opførtes på Bessastad¹⁾ til at forvare falkene i, efter at de var fangede, og indtil falkeskibet kom fra København for at hente dem. Falkene fodredes kun med fersk kød, hvorfor skibet måtte tage en del levende kvæg med på rejsen. Det var til dette kvæg, bønderne måtte skaffe hø.

At føre kongens fisk til handelspladserne. Som ovenfor sagt, havde kongen fisk i alle fiskerlejer; efter at den var virket og tørret, måtte fæsterne give møde med heste og både for at føre den til de forskellige handelspladser; udkastfisken, d. v. s. den fisk, som købmændene tog ud, fordi den var for dårlig, måtte

¹⁾ Det flyttedes senere til Reykjavík.

bønderne så føre til Vidø; den benyttedes til landfogdens husholdning.

Risheste til Bessastad. Der fandtes i forrige tider en skov, der lå i almindingen et par mil fra Bessastad, som stiftamtmanden benyttede til brændsel. Fæstebønderne måtte føre brændet fra skoven og hjem til Bessastad. Men allerede i begyndelsen af det 18. årh. var skoven bleven så forhugget og ødelagt, at bønderne havde den største vanskelighed ved at samle brændselet sammen, og til sidst var der ikke spor tilbage af skoven. For at holde sig skadesløs fandt amtmanden på at fordre 10 fiske årlig af hver fæster, hvilket ansås at svare til 2 hestelæs brænde. Denne udgift gik under navn af „risheste“.

Grave tørv til brændsel på Bessastad og bringe det hjem til gården.

Hente ved og kvas til þingvalla-skov til tækning af staldbygninger og udhuse på Bessastad og Vidø.

Låne folk til at male malt, når der skulde brygges på Bessastad.

Dette var de almindeligste ydelser, der fordredes af kongens fæstere. Mange flere krævedes der, som ikke kan anføres her, da de så meget beroede på forskellige omstændigheder. I en af lagmand Gottrups klageposter fra 1701, som anfører de større ydelser, der fordredes af Gullbringusyssels fæstere, hedder det i slutningen: „Herforuden er der adskilligt Hoveri, som Bønderne ideligen haver maattet forrette til deris Nytte, som paa Kongens Vegne have haft Opbørselen, saasom at rejse foruden Betaling hid og did, naarsomhelst paakrævedes, skaffe selv Baade og Heste dertil, underholde sig selv paa Rejsen, skaffe frie Heste, naar paaæskedes, endda lang

Vej bort i landet, og gjøre Arbejde paa Gaarden Bessastad, naar det blev befalet¹⁾. Dette stemmer godt med Árni Magnússons indberetninger, der netop på sine kommissionsrejser gjorde disse forhold til genstand for en grundig undersøgelse; ligeledes med største delen af de memorialer, der i det 18. århundrede sendtes til Rentekammeret, og som berører dette emne.

Endnu står der tilbage at omtale en af de pligter, fæsterne måtte underkaste sig, nemlig modtagelsen af foderkvæg. Om efteråret plejede både fogderne og bispegårdenes forvaltere at pålægge deres fæstere at fodre en del kvæg vinteren over uden vederlag. Hvad enten nu bønderne syntes om dette eller ikke, blev kvæget drevet hen til deres gårde, og de måtte tage imod vedkommende hest, stud, ungkvie eller lam, alt sammen kvæg, der ikke gjorde nogen nytte, og de måtte erstatte dem fuldt ud, hvis de kom noget til i løbet af vinteren. Når høhøsten var mislykket og høforrådet derfor ringe, kom fæsteren ofte i stor forlegenhed midt om vinteren, så at han måtte slagte noget af sit eget kvæg for at se sig i stand til at holde livet i foderkvæget.

Når vi tænker på alle de fordringer, jorddrotten eller hans stedfortræder stillede til fæstebønderne, kan vi ikke undre os over, at vi ofte hører højlydte klager fra de sidstes side. Meget mere må det forbause os, at fæsterne gennem så lange tider har kunnet finde sig i disse vilkårligheder, at de ikke med forenede kræfter har rejst sig mod deres undertrykkere og gjort indsigelse mod deres urimelige fordringer. Men noget sådant skete ikke, De minde om lænkehunde, der står og slider i deres læn-

¹⁾ Se „Dokumenter vedk. den 22/10 1701 anordnede isl. Kommission“.

ker uden at komme nogen vegne, idet de af og til udstøder ynkelige hyl. Kun yderst sjældent hændte det, at de kongelige fæstere viste opsætsighed eller uvillighed til at yde de af dem fordrede arbejder eller pligter; de modtog befalingen uden modsigelse og udførte arbejdet uden knurren, eller i al fald da kun med en undertrykt knurren. Kun en eneste gang, så vidt vi ved, hændte det, at en mand åbenlyst nægtede at ro på kongens båd, men amtmanden betog snart både ham og andre lysten til at vise opsætsighed, idet han lod manden binde til en pæl og gennemprygge grundigt. Det er tillige det eneste eksempel, man har på, at legemlige tvangsmidler har måttet anvendes på Island for at få fæsterne til at udføre deres pligt.

IV.

Fæstebondens daglige livsvilkår. Boligen. Sygdomme. Klæderne. Føden. Arbejdet. Et blik på husholdningen. Handelsforhold. Tiggeri. Moralen.

Vi skal nu kaste et blik på fæstebondens daglige livsvilkår og på forholdene i hans hjem, for at vi kan blive i stand til at danne os et så fuldstændigt billede af hans liv som muligt; derved vil der også blive givet dem, der kunde have lyst dertil, lejlighed til at anstille en sammenligning mellem Island og Danmark.

Siden sagatidens slutning har det aldrig været synderlig bevendt med de islandske boliger, allermindst hos den fattige almue. Endnu den dag i dag lader bøndergårdene meget tilbage at ønske i retning af sundhed og hygge, hvor meget mere må det da ikke have været tilfældet i det 18. århundrede? Landet selv har aldrig frembragt brugeligt bygningstømmer, desuden

var skovene allerede i begyndelsen af århundredet aldeles forhuggede. Tømmer førtes meget sparsomt til landet, da det optog så megen plads i skibene, som kunde anvendes på en for købmændene meget fordelagtigere måde; desuden var det tømmer, de bragte, undertiden aldeles uljeligt til den slags brug og i tilgift overordentlig dyrt. Man var derfor nødt til at hjælpe sig så vidt muligt uden tømmer og var næsten udelukkende henvist til, hvad der altid var for hånden, nemlig græstørv og stene. Det har derfor gennem mange århundreder været det almindeligste bygningsmateriale på Island. Deraf opførtes altid væggene, tagets tømmer skelet dækkedes med grønsvær.

Man har på Island først temmelig sent lært at forene gårdens forskellige rum under ét fælles tag. Gården bestod tvært imod af flere særskilte huse, som dog stilledes sammen i en klynge og efterhånden rykkede hinanden nærmere, så at de til sidst forenedes ved en fælles gang. Badstuen udgjorde gårdens hovedrum og stod for enden af den oftest meget lange og mørke gang, fra hvilken døre gik ind til de sideordnede rum, køkken, skåle, spisekammer og redskabsrum. Dette var de almindeligste rum, hvoraf en bondegård bestod, men der kunde naturligvis både være flere og færre, ligesom de var meget forskellig udstyrede på de forskellige gårde, uagtet bygningsmåden så at sige altid var den samme. Sysselmand Vigfús Þórarinnsson¹⁾ giver i en memorial til Rentekammeret efterfølgende beskrivelse af en almindelig bondegård: „Våningshuset (ø: badstuen) er sædvanlig 4 alen bredt og dobbelt så langt, opført af jordvægge og tag af samme, uden nogen indvendig beklædning af tømmer;

¹⁾ Fader til digteren Bjarni Thorarensen.

køkken og spisekammer, opførte af samme materie og på samme måde, kan være halvt så store som våningshuset.“ Det var altså det hyppigste, at badstuen på en almindelig bondegård var uden bræddebeklædning. Man så mellem tagtremmerne lige op i tagets grønsværbedækning, som hurtig kom til at ligne tørvejord, og hvorfra skimmel og spindelvæv hængte ned i stuen. Gulvet var også ubeklædt og dannedes af muldjord, som hurtig trampedes fast, men ved hæftige regnskyl, som taget ikke godt kunde stå imod, dryppede vandet ned på det, hvilket gjorde, at det hurtigt trådtes op og i en forsvindende kort tid forvandlede sig til et ælte, som beboerne vadede i. Væggene, langs med hvilke de fastnaglede sengesteder stod, var bedækkede af en grålig hud af skimmel, og en grønlig slimet væske løb stadig ned ad dem, især om vinteren. Sengklæder var der ikke mange af i tjenestefolkenes senge hos de fattige. Gammelt hø, søgræs eller kvas dannede underlaget, nogle tæpper fuldendte udstyret. I enkelte badstuer var der bygget et lille loft (pallr) af brædder, kun en alen eller halvanden over gulvet. Her ovenpå havde så folkene deres tilholdssted, medens det bælmørke rum under pallen optoges af lam eller spæde kalve, som der skulde hygges om og føres tilsyn med.

Sådan, som her beskrevet, så almuens boliger ud. Hos embedsmænd og velstående folk finder vi naturligvis en noget hyppigere anvendelse af tømmer og bræddebeklædning. En ulempe havde dog alle boliger til fælles, om der end kan have været nogen forskel i så henseende, nemlig mangelen på lys. I et værelse, hvor der ingen varmeindretning fandtes, som tilfældet var med den islandske badstue, og i et så råt klima som Islands gjaldt det om at holde så godt på varmen som muligt.

Vinduerne var derfor både få og små og anbragtes især på taget over sengestederne. Hvert vindue bestod kun af én rude, og den var ikke af glas, men af en tynd hinde (líknabelgr), som blev spændt over en træramme, der så anbragtes i et tilsvarende hul i taget. Når det blæste stærkt, gik der hyppig hul på disse hinder, og kvinderne måtte da sætte sig til at lappe dem. Som man nok kan forestille sig, tillod de ikke lyset frit indpas i rummet, og folkene sad derfor, selv midt på dagen, i et bestandigt halvmørke.

Af denne beskrivelse vil læseren kunne indse, at de islandske boliger trængte til hyppige reparationer og grundigt tilsyn, hvis de skulde kunne udgøre et efter vore begreber blot nogenlunde tåleligt opholdssted. Men hermed var det ikke stort bevendt. For fæstebondens vedkommende finder man en undskyldning i den omstændighed, at han ikke vidste, hvor længe han vilde blive boende på gården, og derfor undlod at gøre andet end det højst nødvendige; på den anden side optog slidet og slæbet på mark og på sø alle kræfterne og al opmærksomheden, medens det bidrog til at sløve hans sans for renlighed og hygge. Vi kan således omtrent tænke os, hvor hyggeligt opholdet i badstuen har været, hvor alle husets folk sad sammenpakkede hele dagen om vinteren, hvor lam og kalve boltrede sig under pallen, medens ethvert frisk pust var stængt ude. Jeg vil her til en bekræftelse af det ovenfor skrevne anføre et par udtalelser af to anséte mænd fra år 1770¹⁾, hvoraf den

¹⁾ Disse udtalelser findes i to afhandlinger i „Landkommissionens dokumenter og papirer“ i Rigsarkivet. Den ene skyldes Magnús Ólafsson, fader til oldgranskeren Finnur Magnússon, den anden en ansét præst fra sydlandet, Árni Þórarinnsson.

ene lyder således: „Lad os se Badstuens Indretning lidt an, som baade bruges til Daglig- og Sovehus. Denne er ikkun liden, har en trang Indgang uden nogen Dør eller dog tæt Dør; nogle bitte smaa Vinduer findes paa Siderne, hvilke stedse holdes lukkede, især om Vinteren. Her opholder sig alle Fruentimmer og Børn baade Nat og Dag, samt Mandfolkene tillige, i det mindste i de lange Vinteraftener, da der stedse indtil Kl. 11 à 2 efter Midnat brænder Tranlamper eller dertil indrettede Jærnplader, forsynede med meget grove Væger, paa det at den stærke og grove Lue kan give tilstrækkelig Lysning overalt i Huset. Man forbruger som oftest ikke engang klar Tran, men Foden eller det tykkeste, som sætter sig paa Bunden, en saa meget fælt stinkende som heel forraadnet Materie, hvilken, naar den antændes og tillige samles med mange Folks Aande og Damp, samt de skidne Gulves og fugtige Vægges Uddunstninger, foraarsager en saa tyk Røg, som ingensteds kan finde ud.“ — I Magnús Ólafssons indberetning hedder det: „Man kan let formene, at den kummerlige Bygningsmaade hos den gemene Mand ikke lidet kontribuerer til adskillige Sygdomme, saasom Husene, allerhelst Siddestuerne, ere lave; deri sidde alle Folkene oppe paa et Loft, hvorfra foraarsages saa stor en Kvalme, at en Fremmed, som ikke er vant dertil, holder næppe ud en Times Tid derinde, siden Lyserøgen, Aandedrættet og Svededampen (hvoriblandt mange ere skorbutiske og de fleste brystsyge) menges sammen og give en forfuleet Luft. Naar nu baade frugtsommelige Kvinder og spæde Børn trække denne inficerede Luft til sig, er det ikke saa underligt at saa mange Mennesker strax i deres Ungdom blive brystsyge og spytte Blod, naar de røre dem stærkt.“ — Der er dog ét, som de to mænd forbigår,

og som ikke bidrog til at forbedre luften i badstuen, nemlig at mandfolkene ofte hele dagen sad med piberne i munden, og røgen væltede ud af dem som af en fabrikskorsten. Købmændene havde fået bildt den lettroende almue ind, at hvis de bare røg dygtig, så vilde ingen sygdomme kunne få bugt med dem!¹⁾

Magnús Ólafsson har vist ret, når han mener, at de usunde boliger har haft stor del i den udbredelse, spedalskheden, landets skræk og plage, opnåede i det 18. århundrede. Når en spedalsk måtte dele et sådant værelse som en islandsk badstue med en hel del andre mennesker både nat og dag, er det intet under, at sygdommen greb om sig. Der fandtes ganske vist i landet 4 hospitaler, som nærmest var bestemte til at optage spedalske, men de kunde kun optage en forsvindende del af alle de patienter, der fandtes; de kunde nemlig ikke rumme flere end 12—16. Hvor mange spedalske der fandtes over hele landet ved år 1770, kender jeg ikke, men at de ikke har været få, tør man måske slutte deraf, at på Seltjarnarnes alene, hvor der ikke var over 10 gårde, fandtes der en snes spedalske; hvis man slutter herfra, vil tallet af spedalske over hele landet løbe temmelig højt op.

Efter at fårepesten havde hærget landet, blev der en sådan mangel på uld, at fattigfolk havde den største vanskelighed ved at skaffe klæder til dem og deres tjenestefolk; de ejede som oftest ikke mere end de allernødvendigste klædningsstykker, og tjenestefolkene plejede, for at spare på strømperne, at gå med bare fødder både sommer og vinter, i frost, regn og snesjap. Efter mange

¹⁾ „Landkommissionens dokumenter og papirer.“

kyndige folks mening skal det have bidraget til at skaffe dem mange sygdomme på halsen.

Den daglige føde bestod næsten udelukkende af landets egne produkter, såsom kød, mælk, skyr, smør og fisk. Den eneste udenlandske madvare, folk plejede at bruge, var lidt mel, som de lavede grød af, og at det ikke var store sager, man brugte deraf, kan man slutte af, at fattigere folk ikke plejede at tage mere end $\frac{1}{2}$ tønde mel årlig, og enkelte måtte helt undvære det, da de skyldte købmændene og ingen ting havde til at betale med. Med smør og kød kunde det også ofte knibe, da smørret gik med til at betale landgilde, kvildelejer og daglejerløn, medens næsten alle de får, der bestemtes til slagtning, leveredes til købmændene. Fattigfolk måtte derfor hitte på alle mulige udveje for at bjærge livet og lade sig nøje med alt, hvad der blot på nogen måde var spiseligt. Oplandsbønderne plejede at gå til fjelds for at samle spiseligt mos (*cetraria islandica*) og angelikarødder, som kogtes i mælk og grød, medens fiskerbefolkningen opsøgte ved stranden alger og søplanter, som de vandede ud, saksede og lavede grød af. De samlede undertiden større mængder af disse planter, tørrede dem og solgte til oplandets fattigfolk. Hos de fattige ved søen var føden over al beskrivelse dårlig og egnede sig ofte mere til dyre- end menneskeføde. Om morgenen melsuppe, lavet af ofte råddent og stinkende mel og søvand. Når suppen havde stået lidt, kunde det klare vand godt hældes af, og på bunden sad så melet tilbage som en højst betænkelig klæbrig masse. Om middagen tørfisk, det vil sige den fisk, som købmanden ikke kunde tage imod, fordi den var skimlet og musgnavet, og som derfor anvendtes i husholdningen med

surst smør til. Om aftenen blødfisk eller fersk fisk hele året rundt, hvis den kunde skaffes til veje. Når man ikke kunde komme på søen og skaffe fersk fisk, spiste man den, der var fisket for længere tid siden, og som ved at ligge i en bunke uden at røres var bleven helt rådden. Kød spistes hos fattigfolk ikke engang på helligdage; hvis det lykkedes dem at komme over et lille stykke, blev det straks hængt op i køkkenet til røgning, hvor det så fik lov til at hænge flere måneder over tørverøg, indtil det blev harsk og gennembrændt; det forslog bedre, når det tilberedtes på den måde. Når det var meget knapt med føden, fristede man livet ved at spise torskeben, der kogtes i vand, indtil de blev helt møre.

I et land, hvor jordbunden ofte kan siges at give stene for brød, og et klima, der den største del af året binder alt liv i frostens lænker, skal der et dygtigt og utrætteligt arbejde til for at sørge for et nogenlunde ordentligt udkomme. Fæstebonden, hvis kræfter en fordringsfuld jorddrot desuden lagde beslag på, lærte snart at opgive alt håb om velstand og tænkte kun på at holde livet i sig og familien; med fremskridt og forbedringer måtte det gå, som det bedst kunde. For at kunne drage rigtig nytte af gården, han sad på, udfordredes der en betydelig arbejdskraft og et større folkehold, end han så sig i stand til at underholde. Kun den ringeste del af de fæstere, der sad på en 5 hund. gård, holdt en tjenestekarl. I den lange vinter, når frost og sne lagde hindringer i vejen for alt udearbejde ved gården, var der ikke andet for end at se at komme til kysten for at drage nytte af fiskeriet. Selv kunde han ikke godt komme afsted, da kreaturerne måtte passes, og i tilfælde af at han havde

en tjenestekarl, som han gjerne vilde skikke afsted, for-drede denne en udrustning, som det ofte holdt hårdt for en fattig fæster at skaffe til veje; han skulde både have en del redskaber og forsynes godt med mad, så at han undertiden fik med sig alt, hvad gården kunde præstere i den retning. På gården måtte de så se at slå sig igen-nem så godt de kunde, og undertiden havde de ikke andet at leve af fra jul og til henimod foråret end den mælk, kørne gav, tilligemed fjeldmos og skimlet tørfisk og i stedet for smør den tidligere omtalte sammensmelt-ning af talg og tran. Men undertiden var det ligefrem en umulighed for bonden at udruste tjenestekarlen, som så måtte sidde hjemme uden nogen egentlig beskæf-tigelse ¹⁾).

Når foråret kom, tog oplandsbonden til fjelds med familien for at samle mos. I tilfælde af at han havde holdt tjenestekarl ved søen, plejede han at hente fisken ved st. Hansdagstider; derpå gik tiden til hø høsten med at samle mos og svie kul. Hø høsten plejede at vare til hen imod Mikaelssmisse. Så hengik der igen en uges tid med at samle mos; resten af efteråret anvendtes til at rejse til handelspladsen med sommerprodukterne og til at bygge og udbedre gårdens huse og køre møg ud på marken. De, der boede til fjelds, plejede at anvende den nærmeste tid før jul til at fange foreller i fjældsøerne.

¹⁾ Hvad man i den tid anså for at kræves til en fiskers udrust-ning bestod af følgende: 10½ før. smør, 10 før. tørfisk, 1½ fiskeline, en bede, ¼ tønde mel, 40 ptt. sur valle, skindklæder, et par tykke lædersko og søvanter. Efter den tids beregning skulde udrustningen beløbe sig til 16 vtt. 28 fiske. I et godt middelår ansloges fangsten til 12 vtt. 4 fiske. Det var altså en tvivlsom forretning, hvis man kan stole herpå. (Efter M. Ketilssons angivelser i en indberetning til Landkommissionen 1770.)

Ved søkanten bestod arbejdet naturligvis mest i at tage ud på fiskeri, men ved siden af skulde et lille stykke jord dyrkes, søklæder og fiskeredskaber laves o. s. v. Tomthusmændene havde ikke andet til at underholde deres familie med end det, der ved delingen af fangsten faldt i deres lod. Det var derfor hyppig tilfældet ved fiskerpladserne, at fattigvæsenet måtte tage sig af tomthusmændene. I et af søsognene på sydsiden af landet, hvor der kun var 8 skattebønder og 3 løsemænd, fandtes der ialt 26 personer, som nød fattigforsørgelse. Deraf var de 6 spedalske.

Alle disse arbejder fik nu imidlertid fæsteren ikke lov til at udføre uforstyrret. Idelig og på alle mulige tider af året greb jorddrotten, især da landfogden for Gullbringusyssels vedkommende, midt ind i hans arbejde og lagde beslag på ham selv, hans heste og hans redskaber. Det er derfor ikke så underligt, at der ikke vilde komme rigtig fart i arbejdet, og at det hele gjorde indtryk af, at det udførtes med ulyst.

Spørger vi nu endelig om, hvorvidt en fæstebonde nogenlunde kunde slå sig igennem, og om indtægterne af hans landbrug kunde slå til for at dække hans udgifter, så må svaret lyde benægtende. Efter omtrentlige beregninger fra tiden omkring 1770 ser vi, at en fæster, der boede på en 24 hund. gård, og som havde 4 køer, 24 malkefår og nogle beder, medens familien bestod af bonden, hans kone og 3 børn tilligemed 1 karl og 1 pige og ét fattiglem af sognet, plejede i middelår at have et underskud af 14—16 rdl.¹⁾ På en mindre gård, t. eks. 5 hund.,

¹⁾ Efter sysselmand M. Ketilssons angivelser i en indberetning til Landkommissionen.

som der var overordentlig mange af, bestod besætningen sædvanligvis af 2 køer, 1 kalv, 2 heste, 1 ung hoppe og nogle får, hvis antal rettede sig efter omstændighederne. Med indtægterne af denne besætning skulde han så bestride alle sine udgifter, betale landgilde og kvildelejer, skat, kongetiende, gjaftold, lagmandstold, kirketierende, præstetiende og, hvis han holdt en mand ved søen, mandtalsfisk; desuden underholde familien, betale sin karl, hvis han havde nogen, 4 rdl., 8 al. vadmél og 1 par nye strømper i løn, og sin pige 4 al. vadmél, lærred og strie til 25 fiske og 1 par nye strømper. Hos købmanden skulde han købe $\frac{1}{2}$ tønne mel, 10 R jærn, 1 slibesten og 1 lodline, og kom oftest til at skylde for halvdelen. De, som sad på mindre gårde, plejede ingen ting at få i handelen, da de ikke havde noget at betale med. Heraf kan det tydelig skønnes, at det måtte gå, som det gik, at fæsteren ikke kunde undgå at pådrage sig restancer, og at hele historien ofte endte med, at han formedelst restancer blev vist bort fra gården og måtte som en sidste udvej ty til fattigvæsenet eller gå omkring med bettelstaven.

Jeg kan ikke slutte dette afsnit uden nogle bemærkninger om de islandske handelsforhold i det 18. århundrede.

Den største del af århundredet førtes handelen som monopolhandel, dels af enkelte mænd, dels af større selskaber. Disse betalte en årlig afgift til regeringen for retten til at handle på landet, og bestemmelserne om deres rettigheder og pligter nedlagdes i den såkaldte „oktroy“, som Rentekammeret affattede. I følge den havde de eneret på den islandske handel. Ingen uden dem måtte føre fremmede varer til landet, ej heller måtte

indbyggerne handle indbyrdes med inden- eller udenlandske produkter. De handlende derimod skulde forpligte sig til at føre god og ubedærvet vare efter behov til landet og behandle indbyggerne godt. Rentekammeret lod det imidlertid ikke bero ved de meget vidtløftige bestemmelser, oktroyen indeholdt; det affattede desuden en fuldstændig takst over alle islandske og udenlandske varer, hvorefter man på begge sider havde at rette sig. Denne takst bestemte ikke blot varernes pris, men gav desuden nøjagtige bestemmelser angående deres kvalitet. Alle disse forholdsregler kunde imidlertid ikke forebygge stridigheder mellem indbyggerne og de handlende. For det første gjordes prisfortegnelsen ikke årlig, men den en gang fastsatte skulde gælde for mange år, så her forelå der allerede stof nok til misfornøjelse. Desuden søgte man ofte ligefrem på begge sider anledning til trætte, og de allerviseste bestemmelser vilde vel ikke helt have kunnet afværge tvistigheder.

De enkeltmænd og selskaber, som forpagtede eneretten til at handle på Island, tænkte først og fremmest på at tjene penge. Danmark var deres fædreland, og til dette følte de sig knyttede ved stærke indre bånd, medens Island var dem uvedkommende, uden for så vidt det berørte deres handelsinteresser. På lignende måde forholdt det sig med de enkelte købmænd. De betragtede det som deres livs mål at tjene så meget, at de en gang kunde trække sig tilbage fra deres rejseliv og grunde en selvstændig virksomhed i Danmark. På den anden side betragtede Islænderne købmændene med alt andet end venlige øjne. Der var altså ingen bånd af sympati og gensidig velvilje, som forenede disse to partier.

Handelshusene på Island stod lukkede den største del

af året. Kun i sommermånederne opholdt købmændene sig der oppe og handlede med indbyggerne. I enkelte havne efterlod de dog en mand, en „efterligger“, der skulde blive vinteren over, tage vare på handelshusene og afhænde varer til indbyggerne, når det gjordes behov. Skibene kom som oftest til landet i juni måned, men undertiden ankom de dog ikke før end hen imod midten af juli, ja, enkelte gange først i begyndelsen af august, til stor ulæmpe for indbyggerne, som netop da var på det travleste beskæftigede med høhøsten. Folk kom så strømmende til fra alle kanter med deres produkter, og det gjaldt for dem at komme til så hurtigt som muligt, da de ellers ofte måtte vende hjem igen med uforrettet sag og kunde hverken erholde de nødvendige varer i handelen eller få deres egne produkter afsatte. Dette vil måske forekomme læseren lidt uforståeligt, men sagen var denne: købmanden førte kun et begrænset kvantum mel, tømmer, salt, jern og rebslagerartikler med; det var netop disse varer, bonden især trængte til, men de fandtes næsten aldrig i så store mængder, at alle kunde blive forsynede. Det kom derfor an på, hvem der kom hurtigst til stede. På den anden side var det af stor vigtighed for bønderne at få deres forretninger afgjorte så hurtigt som muligt, for at ikke deres arbejde skulde lide alt for stort afbræk ved opholdet på handelspladsen. Men her gjorde de regning uden købmanden. Ved en sendrægtig ekspedition blev de undertiden opholdt 3—4 dage over ubetydelige småting, og deres høstarbejde led betydeligt herunder. Det kunde dog, når endelig galt skulde være, nok gå an; betænkeligere vending tog sagerne derimod, når købmanden, ovenpå den lange ventetid, erklærede, at deres varer ikke var gode nok,

og at han ikke kunde tage imod dem. Denne fremgangsmåde brugtes hyppig, når der var tale om varer, købmanden ikke brød sig om, selv om de var udmærkede i deres slags. Sagen var, at han ikke kunde afsætte alle islandske varer med lige fordel; han tog derfor helst imod de varer, han tjente bedst på, nemlig fisk og tran, medens han kastede vrag på mange andre islandske produkter, t. eks. „uldengods“, der ikke gav synderlig fortjeneste. Men i følge taksten var købmanden forpligtet til at tage imod alle varer, der opfyldte bestemmelserne; han var derfor nødt til at erklære uldengodset for at være dårligere, end taksten foreskrev, såfremt han vilde undgå at tage imod det, og det gjorde han da ofte, uagtet det var fuldkomment takstmæssigt. At denne købmændenes vægring ved at modtage visse produkter ofte beroede blot på et lune, kan vi slutte deraf, at bonden ofte kunde få dem afsatte på en anden handelsplads uden nogen som helst indvending. Det var navnlig over for den fattigere del af befolkningen, at købmændene brugte denne fremgangsmåde, idet de fra den kant sjældent mødte kraftige protester.

I handelen var der ofte stor mangel på udenlandske nødvendighedsartikler. Meltilførselen var således ofte utilstrækkelig, hvilket i forbindelse med misvækst i selve landet og dårligt fiskeri undertiden afstedkom en stor nød¹⁾. Undertiden var der ingen salt at få, så at indbyggernes fisk rådne op. Årsagen til denne mangel på nødvendighedsartikler må søges i en lignende omstændighed som den, der fik købmanden til at foretrække

¹⁾ Se amtm. Gislasons og flere andre indberetninger til Rente-kammeret (isl. journal for 1756).

enkelte af de islandske produkter frem for andre. Der kunde tjenes meget mere ved at laste skibet med kramvare, tobak og brændevin end med mel, tømmer, salt og jærn. Når bonden så kom og forlangte lidt mel eller tømmer, fandtes der ingen af delene, og resultatet blev, at han tit vendte hjem med en rus og en overflødig forsyning af kramvarer og tobak. På den anden side var varerne heller ikke altid så gode, som de burde være, ja, undertiden ligefrem ubrugelige. Melet var ofte råddent og ildelugtende¹⁾ og tømmer og tougværk tit af den beskaffenhed, at de ikke kunde anvendes til noget som helst.

Det er vel værd at lægge mærke til købmændenes optræden over for embedsmanden og den velhavende bonde på den ene side og den fattige fæster på den anden. De første fik altid lov til at vælge det bedste af varerne, medens den fattige måtte finde sig i at vente og ofte måtte tage til takke med næsten ubrugelige varer. Over for de første bar købmandens opførsel præget af en høflig imødekommenhed, da det frem for alt gjaldt om at holde gode miner med dem, medens den sidste vel måtte vogte sig for at give sin utilfredshed luft, da en ubesindig ytring tit straffedes ved, at han ingen ting fik og blev vist døren eller blev truet med proces, som købmanden bandte på, at han vilde drive til det yderste. Det sidste argument undlod sjældent at gøre det tilsigtede indtryk på den i forvejen ydmyge og forknytte mand. Der var ikke andet for ham at gøre end tåle og tie.

¹⁾ I året 1773 forpligtedes handelsselskabet ved dom til at betale 4400 rdlr. i skadeserstatning for at have ført bedærvet mel til landet. Espólins Árbækr XI, 2.

Det var ikke omsonst, at der i oktroyen fandtes strænge bestemmelser om smughandel på Island. De fremmede, som drev fiskeri under Islands kyster, var meget begærlige efter at handle med indbyggerne, og deres fristende tilbud kunde ofte være svære nok at modstå for de fattige indfødte. Dog synes denne slags smughandel ikke at have været videre udbredt, i det mindste lykkedes det yderst sjældent købmændene, som dog ellers vogtede med argusøjne på alle fremmede, at snuse den slags tilfælde op. Bønderne har vel været alt for bange for følgerne til at turde indlade sig herpå. En anden sag var det derimod med den smughandel, som dreves af enkelte af indbyggerne med deres landsmænd. Det var ganske almindeligt, at formuende bønder, ja, endog præster, udtog varer i større mængder hos købmændene og solgte dem ud igen om vinteren i små partier til husmænd og fattige fæstebønder, som havde måttet gå tomhændede fra købmanden om sommeren. Når nøden i den hårde vinter bankede på hos dem, måtte de som sidste udvej gå til disse „landprangere“ for at få nogle håndfulde mel, der kunde hjælpe til at holde livet i familien. De vidste, at her kunde de få kredit mod at forpligte sig til at afgive nogle af deres lam om foråret eller afstå en del af deres forventede fiskefangst, men de var heller ikke uvidende om, at de vilde komme til at betale blodige rentepenge¹⁾.

Under sådanne kår levede fæstebonden på Island. Ofte gik det imidlertid således, at han, træt af kampen for udkommet, helt opgav ævret og greb til bettelstaven.

¹⁾ En stor mængde af indberetninger til Landkomm. er bleven benyttet ved ovenstående skildring af handelsforholdene. (Se „Landkomm. dokumenter og papirer“.)

I næsten alle indberetninger til Landkommissionen 1770 klages der højlydt over den mængde betlere, som løb landet rundt og oversvømmede alle distrikter. På altinget vrinlede det ligefrem af betlere, som, lokkede af udsigten til en fed mundfuld, her stimlede sammen og undertiden blev så nærgående, at de med magt måtte jages bort fra tingboderne. Det vil derfor ikke undre os, at unge mennesker, med disse mørke fremtidsudsigter for øje, gerne vilde unddrage sig fæstebondens lidet tiltrækkende lod og rejste til fremmede lande for at skabe sig en stilling. Der føres hyppige klager over, at landet på den måde berøvedes mange delige arbejdere.

De genvordigheder og usle kår, fæstebønderne led under, kunde ikke godt gå over deres hoveder uden at sætte spor i deres tanker og følelser; der klages fra flere sider over, at deres moralske følelser var i høj grad slappede. En udtalelse i denne retning af den før omtalte Magnús Ólafsson vil jeg anføre her til slutning; den lyder således¹⁾: „Jeg har uformærket paa mange Steder lagt Mærke til, at Bønderne regne det for et stort Uheld at avle mange Børn, især naar de alle leve, skøndt de vel trives. Ja, jeg har seet En bitterlig græde over det hans Kone fødte ham, første Gang de fik Børn, Tvillinger, 2 velskabte Drengbørn, og de begge var unge og friske Folk. Jeg har og seet nogle spille op og ned af Glæde, naar de have mistet deres Børn. Man hører deres Naboer eenstemmigen congratulere dem, der miste deres Børn i ung Alder.“

¹⁾ „Landkommissionens dokumenter og papirer.“

V.

Islands forhold til Danmark i forrige tider. Lagmand Gottrups rejse. Árni Magnússons og Páll Vidalíns rejser på Island. Biskop Harboe. De nye indretninger. Landkommissionen og dens arbejder. Salget af kongens både i Gullbringusfjssel. Kommissionen for Islands almindelige væsen. Salg af Skalholt bispegårds gods. Taksationskommissionen og salget af kongens gods. Slutning.

Fra slutningen af det 14. årh., da Island kom ind under Danmark, og til begyndelsen af det 18. årh. var samkvæmmet mellem de to lande ikke stort. Regeringen fik kun sjældent anledning til at beskæftige sig noget videre med Island og islandske sager, idet indbyggerne kun med lange mellemrum lod høre fra sig, og det næsten aldrig direkte. Ligesom Danmark geografisk betragtet lå langt fra Island, og den tids tarveligere samfærdselsmidler ligesom gjorde afstanden endnu større, således stod også konge og regering overordenlig fjært for det islandske folks bevidsthed. De to begreber var som indhyllede i en eventyrlig glans og omgivet af en sådan nimbus af magt og højhed, at i det mindste menigmand næppe kunde finde på at nærme sig til dem direkte mundtlig eller skriftlig. Det samme synes at have været tilfældet med de underordnede islandske embedsmænd, ti kun sjældent henvendte de sig til regeringen. Alle verdslige sager kom til at gå igennem landets øverste embedsmand, der til de forskellige tider førte forskellige titler, men som til sidst kom til at føre navn af stiftamtmand. Han dannede tilligemed bisperne bindeleddet mellem regeringen og dens fjærne undersåtter. Det var gennem ham, at indbyggerne henvendte deres bønner og besværinger til regeringen, gennem ham fik regeringen meddelelser om begivenhederne i landet, og

gennem ham meddelte den igen sine befalinger. Denne embedsmand var så at sige altid en dansk adelsmand, der gjerne benyttede denne udvej til at kunne føre et mageligt liv, idet han hævede den temmelig betydelige gage og for øvrigt lod det gå med embedsforretningerne, som det bedst kunde. Han opholdt sig lige så meget i Danmark som på Island og satte en eller anden af sine klienter eller tjenere til at bestyre embedet. Til disse indsendte nu embedsmændene deres indberetninger og almuens sine bøn- og klageskrifter. Alt, hvad de anbefalede, fik fremgang, medens det meste af det, de ikke syntes om, aldrig kom videre. De kunde gøre, hvad de vilde, sende disse indberetninger, klage- og bønsskrifter til regeringen eller lade være dermed, alt efter eget tykke. Regeringen kunde vanskelig holde øje med dem, og adskillige gange løb der rygter om, at forskellige sager, som indløb til stiftamtmanden og skulde forelægges regeringen, sporløst forsvandt. Dette var naturligvis ikke mindst tilfældet med dokumenter, der på en eller anden måde rørte ved amtmandens embedsførelse, og når klager herover direkte indløb til regeringen, så plejede den at sende dem til selve stiftamtmanden, for at han kunde give sin erklæring om sagen, og han manglede sjældent beviser, sande eller falske, til at retfærdiggøre sig med. Kun yderst få af disse embedsmænd viste nogen sympati for Island eller lagde nogen samvittighedsfuldhed for dagen i udøvelsen af deres embedspligter.

Ved slutningen af det 17. årh. herskede der på Island den største elendighed; vulkanudbrud, drivis og umindelig hårde år forårsagede en stor hungersnød, medens

handelsforholdene og jordegodsforpagternes herredømme var mere trykkende end nogen sinde før. Der måtte gøres noget og det hurtig. Den ene af lagmændene, Lauritz Gottrup, tilbød at rejse til København og gøre regeringen bekendt med sagernes stilling, for at den kunde tage sine forholdsregler. Han havde fået opsat et langt klage- og bønsskrift, som bønderne skrev under på altinget; men amtmand Kr. Müller fik fat i det, rev det i stumper og stykker og forbød Gottrup at rejse. Han lod sig imidlertid ikke forbløffe, men drog afsted trods amtmandens forbud og kom til København i efteråret 1701. Her fremstillede han så sagernes gang for regeringen og opsatte en lang beretning om landets tilstand, hvori han fremkommer med adskillige klager. Hovedindholdet af hans beretning drejer sig om handelen, om landets inddeling i handelsdistrikter, om de umenneskelig hårde straffe for overtrædelser af handelslovene og om den dagældende takst, hvis vanvittig høje priser på udenlandske varer og lave på islandske produkter truede med at bringe halvdelen af indbyggerne til bettelstaven. Men desforuden bringer den også flere andre sager på bane.

Blandt andet førte han klager over fæsteforholdene. I året 1695 havde hofkøkkeninspektør Christen Nielsen og renteskriver Matthias Rasmussen forpagtet hele kongens jordegods på Island for en årlig afgift af 6100 rdl. De holdt en fuldmægtig ved navn Jens Jørgensen på Island til at bestyre godset og varetage deres interesser i det hele taget. Jens Jørgensen gik frem med den største vilkårlighed, og der lød mange klager over hans færd. Blandt andet holdt han stadig 80—100 både i Gullbringu-

syssel foruden de 15 reglementerede kongsbåde og pressede folk til at ro på dem; han forhøjede vilkårlig landgilden af flere gårde og krævede strængt hoveri. Alle de klager over ham, der af almuen var indsendte til amtmand Müller, forblev frugtesløse, ti amtmanden holdt sin beskyttende hånd over ham, ja, beskikkede ham endog til fuldmægtig på Island, da han selv en gang skulde til København.

Det er altså let forståeligt, at Gottrups rejse fra en vis side mødte den største uvilje. Amtmand Müller, de to forpagtere og Jens Jørgensen lagde alle de hindringer, de kunde, i vejen for hans rejse; men da det ikke lykkedes dem at holde ham tilbage, søgte de på alle optænkelige måder at svække eller tilintetgøre virkningen af hans indberetning. De rejste den beskyldning imod ham, at han ved bestikkelser og rigelig udskænkning af brændevin havde underkøbt bønderne til at skrive under hans klager og beskikke ham til at være deres talsmand. Til sidst fremførte de i deres forlegenhed den indvending, at Gottrup, som var lagmand for Nord- og Østlandet, ikke havde nogen ret til at blande sig i sager, der hørte ind under en anden jurisdiktion, nemlig lagmandsembedet for Syd- og Vestlandet.

Gottrups anklageposter blev nu for en ordens skyld af Rentekammeret sendt til amtmand Müller, for at han kunde gøre sine anmærkninger til dem og afgive sin erklæring. Efter at have gjort nogle højst tarvelige indvendinger imod de fleste af disse poster slutter amtmanden med denne lige så ugrundede som flot henkastede erklæring: „Tilmed saa er og den gemene Almue selv en stor Aarsag til deris slette Tilstand med deris

overmaadige Brændeviinsfylderie og Tobakssvælgerie og Ladhed til at være om deris Næring¹⁾.

Trods alle undertrykkelsesforsøg kom klageposterne altså der hen, hvor de skulde, og de kunde ikke undgå at vække opmærksomhed. Dertil bidrog også den omstændighed, at det netop var på et meget heldigt tidspunkt, at Gottrup kom til København. Frederik den 4de, som i mange henseender viste humane sympatier, sad den gang på tronen, og regeringen lånte villigt øre til Gottrups klager. Der blev straks nedsat en kommission bestående af 2 medlemmer, de bekendte Islændere Árni Magnússon og Páll Vidalin, der skulde rejse til Island, undersøge personlig alle forhold og gøre forslag til forbedringer.

Den første frugt af kommissionens arbejde var, at en ny og langt retfærdigere takst blev affattet, og at mange lettelser skete med hensyn til handelen. Så længe Árni Magnússon levede, bestræbte han sig af al magt for at skaffe Island alle de handelsfordele, som det under de tiders forhold lod sig gøre. Den næste frugt af kommissionens arbejde var forordningen af 15. maj 1705 „Om forskjellige Misbrugs Afskaffelse udi Island“. Den tog især sigte på fæsteforholdene og forbød jordejere, forpagtere og forvaltere at kræve andet eller mere af deres bønder, end gammel skik hjemlede dem ret til; denne forordning lægger i det hele taget for dagen en varm sympati over for den fattige almue. Men det gik med denne forordning som med så mange andre, dens bestemmelser blev kun dårlig overholdte. Island lå alt

¹⁾ Se „Amtm. Kr. Müllers m. fl. Breve fra Island“ og „Dokumenter vedk. den 22de 1701 anordnede islandske Kommission“.

for langt borte, til at regeringen kunde kontrollere, hvad der foregik der oppe, og lovens arm nåede ikke altid de skyldige, allermindst når de stedlige autoriteter holdt deres beskærmende hånd over dem. Forpagterne og deres fuldmægtige lagde tydelig for dagen, at det ikke var efter deres sind, at regeringen blandede sig i sagerne, og lod, hvor de kunde, deres forbitrelse gå ud over bønderne, som i visse henseender fik det strængere end før, og som i deres kortsynethed væltede ansvaret herfor over på Gottrup, hvem de beskyldte for at have forledt dem til et ubesindigt skridt og derfor betragtede som ophavsmanden til alle de plagerier, som nu blev dem til del fra forpagternes side. Det var takken, Gottrup høstede for sine uegennyttige anstrængelser.

Kommissionens arbejder strakte sig alt i alt over 12 år, fra 1702—1714, og mangfoldige var de sager, kommissionens medlemmer kom til at beskæftige sig med. Hovedresultatet af dens arbejder er dog nedlagt i den såkaldte Árni Magnússons jordebog, den første udførlige islandske jordebog, man har. Den gør rede for gårdenes størrelse og tilstand, herligheder og besætning, og for høveriet, hvor der er tale om fæstegårde. Men kommissionens medlemmer fik des værre også den opgave at undersøge og afsige dom i en hel del retssager, der bragte dem mangfoldige ærgrelser på halsen og stillede sig på mange måder hindrende i vejen for deres øvrige virksomhed.

I endnu en henseende fik Gottrups rejse en stor betydning: den brød isen med hensyn til forholdet mellem Islænderne og regeringen. Fra nu af sker det meget hyppigere end før, at indbyggerne henvender sig direkte til Rentekammeret eller kongen. Sysselmændene ind-

sender ofte forslag til forandringer og forbedringer, ligesom de nu ikke længer viger tilbage for at gøre en rejse til København, når noget særlig vigtigt ligger dem på sinde, for selv at fremlægge deres sager for regeringen. Regeringen begynder også at tage mere hensyn til disse indberetninger og stoler ikke mere så blindt på stiftamtmandens erklæringer. Dette giver indbyggerne efterhånden mere mod på at nærme sig de højeste autoriteter, og følgerne heraf spores tydelig i den tiltagende mængde af forordninger og regeringsskrivelser, der sendes til Island.

Sysselmand Skúli Magnússons udnævnelse til landfoged 1749 giver stødet til, at indfødte Islændere fra nu af hyppigere kommer til at beklæde de højere embeder og får mere umiddelbar indflydelse på landets regering, en ordning, hvis heldbringende virkninger viser sig på mange punkter. Blandt andet giver det den fattige almue mere mod til at fremkomme med klager, idet den nu i mange tilfælde kan gøre regning på en virksom og kraftig understøttelse fra deres side.

I året 1741 blev den senere biskop Ludvig Harboe sendt til Island for at gøre sig bekendt med og bringe orden i de kirkelige forhold der oppe. Han opholdt sig 3 år på Island og kom til at fatte en levende interesse for land og folk. Ved sin tilbagekomst til Danmark gjorde han regeringen opmærksom på landets slette tilstand, og at der måtte gøres noget for at hjælpe indbyggerne i vej. Hans beretninger var prægede af den varmeste sympati for Islænderne, og hans bekendte redelige karakter og ædle tænke måde bidrog til at give hans ord en dobbelt vægt. Følgen blev, at Kancelliet sendte en skrivelse til alle sysselmænd i landet, hvori de op-

fordredes til at udtale deres mening om, hvorledes landet bedst kunde ophjælpes.

Deres svar og forslag var nu naturligvis yderst forskellige, den ene anbefaler dette, den anden hint. Alle er de enige om, at man med kraftig hånd bør op-
hjælpe og understøtte jorddyrkning, fiskeri og industri i landet, men alle bærer de det fællespræg, at de ser virkningerne og deres skadelighed uden at få øje på årsagerne, at de anbefaler forholdsregler og lægemidler uden at tage sigte på ondet i dets sande skikkelse. Landfoged Skúli Magnússons forslag var dem, der vandt størst bifald, og ved hans ihærdige arbejde nåede sagen snart så vidt, at man kunde skride til udførelse og virkeliggørelse af hans idéer. Hans plan gik ud på, at der ved et selskabs eller „interessentskabs“ hjælp skulde grundes en industriel virksomhed i landet, hvorved udførelsen af rå produkter vilde blive formindsket, og fordelene ved forarbejdelsen vilde komme landet til gode. Ulden skulde spindes, væves, farves og valkes i selve landet, skindene beredes, svovlet renses, salt koges o. s. v., og disse produkter skulde så i forarbejdet tilstand føres til det europæiske marked. Dybvandsfiskeriet skulde få et opsving ved anvendelsen af større fartøjer og ved at drives efter Hollændernes metode, jord- og agerdyrkning fremmes ved at indføre danske og norske bønderfolk til landet for at oplære indbyggerne o. s. v. Alt dette sættes nu i gang ved, at kongen skænkede en klækkelig pengesum dertil, fabrikhuse opførtes i Reykjavík og ved svovlminerne i Krisuvík, fiskerhukkerter anskaffedes, og 15 danske og norske bønderfamiljer drog til Island for at anstille forsøg med kornavl. Alt tegnede således for en stund til at stå i den skønneste blomstring.

Men kun for en stund. Ved udførelsen af alle disse smukke planer havde man glemt at tage en vigtig autoritet med på råd, nemlig handelsforpagterne, på den tid hørkræmmerne i København. Ved nærmere overvejelse viste det sig nemlig, at „oktroyen“ på flere vigtige punkter krydsede disse planer og gjorde udførelsen af dem til en umulighed. Al omsætning af produkter måtte jo i følge oktroyen kun gå igennem handelsselskabet, fabrikkerne kunde ikke umiddelbart opkøbe råprodukter hos befolkningen eller afsætte deres tilvirkede produkter i udlandet undtagen ved en særlig kongelig resolution for hver gang; alt måtte gå igennem selskabets hænder, og det havde ingenlunde i sinde at give slip på sine rettigheder. Endelig kom fårepesten, og havde det været galt før, så blev det det først rigtig til gavn nu, idet den truede med fuldstændigt at sætte en stopper for fabrikkens virksomhed. Fårepestens indførelse i landet skyldtes et foretagende, som, hvis lykken havde vist sig gunstig, kunde have været til den største velsignelse for Island, men som nu tvært imod blev dets største ulykke. En svensk baron ved navn Frederik Wilhelm Hastfer fik i året 1756 tilladelse til at oprette et „schæfferi“ eller fåreopdrætningsanstalt på Island, som havde til mål at forædle den islandske fårerace ved krydsning med fremmede får, et foretagende, som blev iværksat uden egenlyttige hensigter og kun med Islands tarv og nytte for øje. Han fik overladt en af kongens gårde i Gullbringusysse, og alt gik til en begyndelse meget godt. Men i året 1760 indførtes pesten ved nogle engelske væddere og udbredte sig langsomt, men med sikre skridt over største delen af landet. Det behøver næppe at tilføjes,

at dette foretagende fik dødsstødet med det samme¹⁾. Følgerne af fårepesten var uberegnelige. Uld var næsten ikke til at opdrive, og fabrikken måtte, for ikke helt at standse sin virksomhed, købe udenlandsk uld. — Med hukkertfiskeriet gik det ikke bedre. I de første år var fangsten usædvanlig dårlig, og år efter år gav hukkerten et betydeligt underskud. Agerdyrkningsforsøgene faldt også uheldig ud. I begyndelsen tegnede de dog godt, de fremmede bønder erklærede jordbunden for at være ypperlig, og det første års høst overtraf alle forventninger; men i de følgende år indtraf dårligt vejrlig i sommermånederne, som for en stor del ødelagde høstens udbytte, og de fremmede bønder opgav tilsidst ævret og vendte tilbage til deres hjemstavn. Nogle, deriblandt amtmand Magnús Gislason, kastede skylden for disse mislykkede forsøg på de fremmede bønders uduelighed og magelighed²⁾; om en norsk bonde, Ole Engelbrechtson, siger han således, „at han har udviist sig unyttig og uvillig at forsøge Agerdyrkningen; thi udi hans 2de Aars Forblivende heri Landet har han ikke pløjet større Stykke Jord, end 1 Karl kunde i 8te Dage magelig spade, ikke gjødet eller harvet den, men aleene for Syns Skyld kastet Kornet deri og siiden formedelst Mangel af Grøft eller Gjærde ladet Creaturene opspise det opkomne Straae“. Den senere stiftamtmand Ólafur Stephensen giver derimod de danske bønderfolk, han fik med at gøre, det bedste skudsmål. — Alle disse foretagender truede således med at ramle sammen, og det var kun ved gentagne

¹⁾ Se herom „Breve, Regninger og Dokumenter angående det i 1756 for kgl. Regning anlagte Schæferi i Island“ i Rentekammerarkivet.

²⁾ Se isl. journal for 1754.

rigelige pengetilskud fra kongen, som alt i alt løb op til hen imod 61,000 rdl., at det lykkedes at holde dem gående, uagtet de havde begyndt under så uheldige auspicer¹⁾.

At alle disse forsøg faldt så ynkelig ud, viste tydelig, at man havde grebet sagerne an fra en fejl side. Ti trods alle de her nævnte genvordigheder gav dog klædefabrikken årlig et lille overskud og kunde således have svunget sig op til en omfattende og indbringende virksomhed under gunstigere forhold. Det kom efterhånden, men for sent, til at stå klart for Skúli Magnússon, at fabrikken aldrig kunde trives under de daværende handelsforhold. Han udkastede en plan til frihandel, som han forelagde regeringen, og gjorde, da den ikke gik igennem, forsøg på at få handelen delvis lagt i hænderne på fabrikselskabet, men hans fædrelandskærlige planer blev modvirkede fra flere sider, og handelen blev fremdeles dreven som monopolhandel af et dansk selskab.

Skúli Magnússons tanke med fabrikkerne var nu ikke alene den, at de skulde give et godt pekuniært udbytte, langt snarere betragtede han det som deres hovedopgave, at udbrede blandt almuens kundskab om, hvordan man burde behandle ulden og lave smukke og holdbare sager af den. Forskellige af de folk, der oplærtes ved fabrikkerne i Reykjavík, blev sendte ud iblandt folk for at undervise dem heri, men i det hele taget viste indbyggerne sig alt for sløve til at gøre sig nogen umage og optage noget nyt. Den gamle slendrian sad i denne som mange andre henseender vedblivende på tronen.

Alle disse foretagender vidner nu imidlertid om, at

¹⁾ Se Skúli Magnússons indberetning til Landkommissionen ang. de nye indretninger og deres virksomhed fra 1752—1770.

man var alvorlig betænkt på at hjælpe Island frem. Ingen pekuniære ofre, som kunde føre til dette mål, var bleven skyet. Men på den anden side viste det sig snart, at pekuniære ofre alene ikke mægtede at løse denne opgave, og at man ikke med held kunde opføre nye bygninger på en gammel grundvold. Det havde man villet gøre, og derfor faldt hele dette kunstfærdig sammensatte bygningskompleks om kuld. Der var ikke få, som synes at have tabt modet ved disse mislykkede forsøg, og som i tavs resignation banlyste alt fremskridtshåb af deres sind og stiltiende afventede begivenhedernes gang. Men heldigvis tænkte ikke alle således. Island ejede ved denne tid en varm talsmand i Danmark, nemlig Islænderen Jón Eiríksson, der som deputeret i Rentekammeret nød megen anseelse og havde en betydelig indflydelse. Selv søn af en islandsk bonde nærrede han den største kærlighed til sit fædreland og dets fattige indvånere og omfattede alle islandske sager med den varmeste interesse og tog sig ivrigt af dem. Han udgav netop ved denne tid et skrift af afdøde lagmand Páll Vidalin¹⁾, som han yderligere udfyldte med egne tanker og iagttagelser; dette skrift skildrer Islands tilstand og antyder midlerne til dets opkomst. Det må sikkert tilskrives Jón Eiríkssons indflydelse, at der i året 1770 udnævntes en kommission til at undersøge landets tilstand på det nøjagtigste og indgive forslag til forbedringer. Denne kommissions instruks bærer tydelig mærker af, at den skriver sig fra Jón Eiríkssons hånd, så vel ved det grundige kendskab til islandske forhold, den lægger for dagen, som ved de dristige forslag

¹⁾ Skriftet hedder: Om Islands Opkomst (Deo, Regi, Patriæ). Sorø 1768.

til forandringer, den henstiller til kommissionen. Undersøgelserne skulde dreje sig om følgende spørgsmål: 1. folkemangelen, 2. lægevæsenet, 3. fiskeriet, 4. handelen, 5. kornmaling, 6. jorddyrkningen, 7. kvægavlen, 8. salg af kongens gods, 9. landets inddeling i 2 amter, 10. forsvarsvæsenet, 11. de nye indretninger, 12. mineralier og nyttige jordarter, 13. samfærdsel og vejvæsen m. m.

Man kan heraf se, at det ikke var nogen ringe opgave, der blev stillet denne kommission, som fik navn af „Landkommissionen“. Den bestod af 3 medlemmer: vicerådmand i Kristjania Andreas Holt, lagmand på Færøerne Thorkel Fjeldsted (Isl.) og købmand Thomas Windkilde. De drog op til Reykjavík sommeren 1770 og opslog deres bolig i tugthuset, da det hus, handelsselskabet havde stillet til deres rådighed, viste sig at være aldeles ubeboeligt. Straks efter deres ankomst rejste de til altinget og opfordrede der alle og enhver, der kunde have lyst, til at indsende deres beretninger og forslag til kommissionen.

Instruksens §§ 6, 7 og 8 berører de spørgsmål, der nærmest angår denne afhandling, og de indberetninger, som drejer sig om dem, vil derfor være af størst interesse for os. Dem fik kommissionen nu en mængde af, og der lagdes i dem de mest forskellige anskuelser for dagen. Men før end jeg går nærmere ind på dem, vil jeg i kort-hed give en beskrivelse af markernes almindelige tilstand, således som den fremgår af adskillige af kommissionens dokumenter.

De islandske gårdes marker var udelukkende bevoksede med græs; kornavlén, som i ældre tider omtales så hyppig, var for længst opgivet, og de nye forsøg, som er berørte her ovenfor, fik jo et meget bedrøveligt udfald. Men

selv om græsmarkerne ikke udkræver så omhyggelig dyrkning som kornmarkerne, så må de dog derfor ingenlunde forsømmes, hvis de skal bære godt og rigeligt græs, og man vil kunne se stor forskel på markerne, efter som de har nydt omhyggelig behandling eller ikke.

Til en gård på Island hører der i almindelighed en hjemmemark (tún), eng (engjar) og udmark (úthagi). På hjemmemarken avles det bedste og saftigste græs (taða), der fortrinsvis anvendes til køer og får. Enghøet (úthey) benyttes til hestene, og sammenblandet med hjemmemarkens hø til køerne og fårene. Udmarken benyttes kun til græsning. Hjemmemarkernes tilstand var i almindelighed 1770 langt fra god; jeg skal anføre her et uddrag af en af indberetningerne, som omtaler dette, og som stemmer overens heri med utallige andre indberetninger: „Hjemmemarken er fast overalt forgroet med Tuer og tildels opfyldt med store Stene. De første give både lidet og slet Græs og volde stort Besvær i Arbejdet; sommesteds er de og ganske faldne i Muldpletter, fortørrede og ufrugtbare. Det er beklageligt, hvor liden Flid man gjør sig for at jævne Hjemmemarken; dertil udfordres ogsaa ganske vist lang Tiid og strængt Arbejde, da man dertil ikke har andre Instrumenter end en Spade, og dette Arbejde maa fornyes hvert 10. Aar, og mange, især Opsiddere, ikke blive saa længe ved Gaarden. Dertil kommer endnu at Hjemmemarken ofte ingen Omhegninger har eller yderst slette. Meget forsømmelig omgaaes man ogsaa med Gjødningen; der bruges kun Ko- og Hestemøg, og om Vinteren kastes den ud et eller andet Sted paa Jorden, og Saften løber ned i Jorden, og staar siden aaben hele Sommeren; om Efterhøsten bringes den ud og kastes ned paa Marken, hvor det kan træffe

sig, uanset Jordens Beskaffenhed, og bliver saaledes liggende i smaa Bunker Vinteren over.“ — Om engene ytrer den samme indberetning sig således: „Engene ere i endnu værre Tilstand end Hjemmemarken, da de aldrig gjødes og aldrig bevogtes; ofte er de knudrede, opfyldte med Mos, Vandpytter o. s. v.“

Det er nu imidlertid ikke blot på denne kant, at forfaldet møder os. Således var det i ældre tider meget almindeligt at drive kvæget til sæters om sommeren og holde det på græs oppe på de fede fjeldgræsgange. I midten af det 18. årh. fandtes der kun yderst få gårde, der havde en sæter. Landets skove, der i ældre tider havde bedækket temmelig store strækninger, var næsten fuldstændig ødelagte ved hugning og kulsvien, og ved at fåreflokkene gik løse i dem og afgnavede de unge skud. På alle leder og kanter går det rask ned ad bakke.

Kun få af indberetningerne gør sig nogen umage for at opdage grunden til dette almindelige forfald, og de, der beskæftige sig hermed, anfører i regelen de hyppige vulkanudbrud, de hårde åringer og den almindelige fattigdom som årsagen hertil. En af indberetningerne vækker dog særlig vor opmærksomhed, idet den tager sagen grundigere end de fleste andre og bestræber sig samtidig for at påvise, hvorfra den slette tilstand til dels skriver sig. Den skyldes sysselmand Guðmundr Runólfsson, der i al sin færd lagde for dagen en varm sympati for de fattige og undertrykte. Han anfører i den her omtalte indberetning to eksempler for at støtte sin mening, og begge disse eksempler forekommer mig at belyse sagen så godt, at de fortjener at optages her. Det ene er sålydende: „Hvad nyttigt det monne være for en Proprie-

tair at opmuntre sine Lejkendinge og hjælpe dem paa Fode, sees kjendelig af Herredsprovsten i Kjalarnes Thing, Guðlögur Thorgeirsson, som i Førstningen var en fattig Mand med 12 Børn. Han annammede sin Præstegaard i meget slet Stand, samt underliggende Hjäleigemænd hartad ruinerede, da de aldrig maatte eje Baad eller roe, men hele Aaret roe paa Husbondens Baad, og ikke have uden sin egen Hlöt (3: lod), hvoraf de vare oftest sultne og udhungrede, samt i Gjæld baade til inden- og udenlandske. Nu har Provsten som en fornuftig Oeconom givet sine Hjäleigemænd saadan Frihed, at de maae holde sin Baad til Søes hele Aaret, ja 2 à 3, om de kan, eje selv 1 à 2 Køer, holde Arbejdsfolk og tage fremmede Baade¹⁾; hvorved de alle er saaledes i Stand satte, at nogle af dem har begyndt at udvide sine Tún (hjemmemarker) og indrette nye Hjäleiger, og derved har Provsten selv vundet meget.“

Ved at anføre dette eksempel lægger han tydelig den mening for dagen, at almuens elendige tilstand skyldes for en stor del fæsteforholdene. Ved det andet eksempel trækker han en anden side frem, nemlig hvorledes man, idet man ad lovgivningens vej har villet fremhjelpe fiskeriet, netop derved har skadet landbruget. Efter århundredets midte regnede det ned med forordninger, som sigtede hertil²⁾. En af disse forordninger,

¹⁾ Idet fiskestimerne efter årstidernes skiften foretog vandringer fra det ene sted til det andet, og det på visse tider af året blev for langt for nogle distrikters beboere at drive fiskeriet hjemme fra, lejede de sig ind hos andre folk, der boede nærmere ved stedet. Hvis det nu var hos en fæstebonde, de lejede sig ind, kom ejeren af gården undertiden og fordrede lejen.

²⁾ Se forordn. af 4. maj 1756, 26. apr. 1757, 16. febr., 19. marts og 19. apr. 1760, 25. marts og 30. apr. 1761 o. fl.

for at tage et enkelt eksempel, befaler saaledes landmanden at sende folk til søen for at drive fiskeri: de, der ikke efterkom denne befaling, blev idømt en klækelig bøde, ligesom forordningen, for at tvinge landmanden til lydighed, forbyder fiskeren under hård straf at levere fisk eller tran til oplandsbonden. Sysselmanden bestrider nu disse forordningers nytte for fiskeriet, medens han beviser deres absolute skadelighed for landbruget, og det er i denne sammenhæng, han anfører sit andet eksempel, der lyder således: „Jeg kjender et Menneske, som boer noget til Fjælds, men dog ikke ret langt fra Søen, med hvilken jeg har talt nogle Gange; jeg nævner ikke hans Navn, fordi baade jeg og andre har grint ham ud og beleet hans Husholdningsmaade. Den samme tog en Jord i slet Stand og havde dertil ikke ret megen Formue, dog holdt han 2 Baade til Søes i Førstningen, den ene hele Aaret, Høeslætten undtagen, og den anden om Værtiden. Men han var ogsaa meget omhyggelig for at forbedre sin Boejord og holdt dertil 3 duelige Arbejdskarle. Saa længe de vare ved Søen, kunde han intet komme af Sted til Gavns, da det ene syntes ham at krydse i Vejen for det andet, ja, hans Kvindfolk og tilvoksende Drengemaatte mangan Gang forhindres fra sit daglige Huusarbejd med at hente fra Søen det, som de fiskede, Hjemmefolket til Spisning, da anden nødvendig Næring af Landavlingen ikke vilde forslaa, ligeledes passe paa de Heste med Skoe og nødvendig Reedskab, som dertil hørte. Da han vilde bruge disse Karle ved Jordarbejde, naar de for Storm og Uvejr ikke kunde komme ud paa Søen, gik det mangan Gang saa, at Stormen stillede i Løbet af Eftermiddagen, og de maatte da strax af Sted ud paa Søen, undertiden trætte og udmattede af Arbejdet. Dette

gik saaledes i 3 Aar; da han ingenlunde kunde faa sin Regning herved, ikke heller nogen Arbejdskarl til Tjeneste, satte han sin ene Baad paa Land, og nu syntes han strax, at der kom Fart i og Gavn af Jordarbejdet. Faa Aar derefter sattes ogsaa den anden Baad op, og han har ingen haft siden; af sine 4 Arbejdskarle har han ladet 1 udroe om Vinteren og synes dog endda, at hans Boejord lider derved. Men dette siger han, at Folk ikke maa vide, da han er bange for den af Inspecteur Hagen dikterede Pengemulkt 2 rdl. Specie for hver Mand om Aaret formedelst Fiskeriets Forsømmelse. De andre Folk forundre sig nu ikke længer over, at han kan bedre erholde Tjenestefolk, da man i Almindelighed siiger og tænker, at de, undtagen i Høeslætstiiden, oftest maa gaa leedige og ikke har andet at bestille end læse Historier og kvæde Kæmpeviser, at spille og leege og at ligge og sove; men derom gjør man bedst i at raadspørge hans Jord. Da jeg har tilspurgt ham, hvad hans 3 Karle bestilte i Værtiden, har han fortalt mig, at 1 vogtede Smaakvæget, Faar og Lam, anden passede Heste og Stuede og deres Folder, tredje røgtede Kostalden og Hø-gjærdet. Foruden dette har han ladet opsætte kraftige Steengjærder, meget af svære Steen, som de har væltet om Vinteren paa frossen Jord; de samme har de taget op om Efterhøsten og samlet i store Hobe; ligeledes Gjærde omkring Huusene, hvor indenfor han har sine 2 Kaalhaver. Han har og ladet opgrave af Tunet mangfoldige Steene og bortbære eller vælte, samt alle deres Huller opfylde med Aske og Muld; til at faa de grumme store Steen bort har han undertiden maattet faa sine Naboer til Hjælp; men de allerstørste eller faste Klipper, som ikke var til at rokke af Stedet, har han ladet med Been,

Skaller, Aske og gammelt Tørv bedække og siden beklæde med Grønsvær. Den store Askedyng, som der var, og som skal have været over 5 Alen høj, har han ladet bortføre om Vinteren og dermed slette Tuer. Alle Udhuuse har han og ladet opbygge nær ved Tungjærdet paa et stenet og opblæst Steed. Af Steenene har han ladet opbygge: 2 Hestehuus, 2 Lammehuus og et Stuudehuus; ligeledes 2 Folde eller „KvÍar“, den ene for Køerne om Natten, naar de komme paa Sæterbolet efter Tunhøets Indhøstning, den anden for Hestene ligeledes om Natten, at de ikke skal kunne beskadige Tun- eller Engmarken. Engmarken har han ladet rense for smaa Steene af Børn, siden igjen med unyttig „Rof“ (o: gammelt græstørv) og alslags Væggebygningsaffald bedække. Han har ladet udgrøfte mange Moradser og „Mýrkér“ (o: mosekær) i Engmarken og igjen paa andre tørre Steder opdæmme. Sæterbolet, som dog var øde i 50 Aar, har han ladet bruge, samt derved opbygge et Kogjærde for Køerne om Natten, at de ikke skulle bedærve Hjemmemarken; dog har han fortalt mig at have i Sinde at indrette et andet Kogjærde der i Nærheden, for at de kunde skiftevis bruges hvert andet Aar, og det, som hviler, kunde slaacs. Hans Husbond er nemlig en forstandig Proprietarius, som aldrig har krævet ham om Fisk efter Jorden og Lejekvilderne, som de allerfleste gjør, eller Mandslaan, hvilket altsammen dog af Fogden kræves af Kongens Bønder.“

Dette eksempel kan tjene som bevis for, at der ingen som helst bånd burde lægges på landmanden fra lovgivningens side, og det viser os tillige, at gårdejerne stod sig bedst ved at give deres fæstere frie hænder. En kongelig fæster vilde aldrig med den bedste vilje have

kunnet udrette dette, trykket som han var af hoveriet. Al sandsynlighed taler også for, at vedkommende bonde har fæstet gården på livstid, ellers vilde han vel næppe have ofret alt det arbejde på den. Det gør ligefrem godt oven på al den ligegyldighed for jorddyrkningen, man møder alle vegne, at iagttage denne driftige fæstebonde i hans iver for at gøre forbedringer, og hans arbejder i denne retning lige som antyder for os, hvad der måtte være en dygtig landmands opgave.

Medens sysselmand Runólfsson nærmest betragter sagen med den fattige almue som udgangspunkt, viser en anden indberetning den fra den modsatte side, idet den går ud fra jordejerne og har deres tarv og nytte for øje. Den skriver sig fra den bekendte biskop Finnur Jónsson. Biskoppen vil nok anerkende, at almuens lever under trykkende forhold, og at disse forhold for en stor del er skyld i dens fattigdom og elendighed, men på den anden side fremhæver han stærkt umuligheden af at ophæve hoveriet uden at tilføje gårdejerne et hårdt slag, „og særlig hvad bispegården angår“, siger han et steds i anledning af mandslånet, „er det så nyttigt, at det må med rette siges umisteligt, og hans (ø: bispegårdens) hele økonomi kan siges at være falden, om det skulde fragå, ti fiskebådene er økonomiens den ene fod og den anden hånd, hvorfor det er og med en særdeles artikel fastsat i bispestolens økonomi-instruks“.

Af så forskellige anskuelser var nu de indberetninger, der indsendtes til kommissionen. Kommissionens medlemmer, der af egen erfaring ikke kendte meget til forholdene, følte sig derfor stadig som mellem dobbelt ild og vidste ikke rigtig, til hvilken side de skulde vende sig. De prøvede på at finde en middelvej mellem begge

anskuelser og gik i det hele taget frem med den yderste forsigtighed. De manglede mod til at bryde over tvært med gamle skikke og overleverede forestillinger, til at sætte alle hensyn til side for at føre en ny tanke igennem; derfor er alle kommissionens forslag kun halve forholdsregler. Flere gange synes den at være i færd med at slå ind på den rigtige vej, men hver gang forlader den igen sporet. Man mærker af enkelte udtalelser, at den er kommen til rigtig erkendelse af nogle af årsagerne til elendigheden, som t. eks. hvor den udtaler, „at Bøndernes idelige Forandring af Boepæle bidrager højlig til Jordarbejdets Forsømmelse, og at det derfor vilde føre stor Nytte med sig, om Jorder og Hjäleiger herefter ikke blev byggede på mindre Tid end 15—20 Aar“. Ligeledes dens udtalelser med hensyn til fiskeriet, „at for at ophjælpe Fiskeriet vil det være fornødent at ophæve de saakaldte Mandslaan og give hver og en Tilladelse til at eje Baade“¹⁾. Men den fordrister sig ikke til at fjerne en eneste af disse rådne piller af frygt for, at hele samfundslegemet så vil ramle sammen; den berører dem blot i forbigående, men vogter sig vel for at støde til dem. Blandt andet udbreder kommissionen sig meget vidtløftigt over, at det vilde være meget heldigt at sælge kongens gods, men anbefaler samtidig at lade sagen ligge foreløbig og se tiden an.

Kongens både i Gullbringusyssel var imidlertid bleven solgte året i førvejen (1769). Men det skete ingeniunde, fordi man var kommen til erkendelse af deres skadelighed og tænkte på at lette byrderne, men ene og alene fordi udredningen i de sidste år havde givet et underskud

¹⁾ Se kommissionens protokoller.

af ca. halvandet hundrede rigsdaler årlig. Mandslånene blev derefter krævede i penge og ikke in natura, det var hele forskellen.

Med hensyn til landbruget fik dog kommissionen udvirket en forordning, der bød folk at omgærde deres „tun“, jævne tuer, grave grøfter, opdyrke moser o. s. v. og udsatte præmier i så henseende. Samtidig foreslår den, at der skulde udnævnes 4 politi- og landinspektører, 1 for hver fjerding af landet, til at have opsyn med indbyggerne. Efter disse forslag at dømme synes det at være kommissionens mening, at landet skulde fremhjælpes ad kunstig vej, idet på den ene side løfter om belønning og på den anden side tvang skulde virke som drivfjedre. Resultatet blev også herefter.

Et af hovedspørgsmålene i kommissionsinstruksen drejede sig om handelen, og der antydes muligheden af at ophæve monopolhandelen og indføre frihandel. Utalige indberetninger og forslag angående dette spørgsmål indkom til kommissionen, og de forfægtede de mest modsatte anskuelser. Landfoged Skúli Magnússon foreslår på det ivrigste at indføre frihandel og ser heri den eneste redning; samme tone anslår sysselmand Magnús Ketilsson, der slutter med at sige: „Alt det, som beviiser Compagnichandelens Skadelighed for Island, beviiser Frihandelens Fordelagtighed for samme“. Lige den modsatte anskuelse forfægtes af amtmand Stephensen, der siger herom: „Jeg mener, at Fremmedes Frihandel umulig kan gå i Island. Ingen vil opsejle Landet i slette Aaringer“, og lagmand Sveinn Sölvason lader i et privatbrev til amtmand Stephensen følgende ytring falde herom: „Jeg er meget imod Planen til Frihandelen, ønskede, Deres Velbyrdighed vilde komme i Vejen for samme, paa det Vi skal ey falde i endnu

slettere Omstændigheder“. Således fik kommissionen også angående dette spørgsmål en hel del modsigende erklæringer, der bragte den i klemme, og her viser sig da atter dens ubeslutsomhed, idet den i henseende til dette meget vigtige spørgsmål foreslår at lade alt stå ved det gamle, indtil det daværende selskabs forpagtningstid var udløben. Da vilde det måske ikke være af vejen at tænke på en noget friere handel.

Det her anførte viser, at kommissionsmedlemmernes bange forsigtighed stadig stillede sig i vejen for en afgørende beslutning med hensyn til de vigtigste spørgsmål. Det viser sig gentagne gange, at den er ved det rigtige udgangspunkt, men hver gang får dens frygtsomhed den til at dreje af ind på de gamle banede veje. Kun i henseende til ét spørgsmål lægger den en uventet handledygtighed for dagen, idet den i en fart udvirker en forordning, der befaler folk at slagte alle deres syge får, og sætter på den måde en stopper for fårepestens videre udbredelse. Men selv om kommissionen ikke kan siges at have opfyldt alle de krav, man var berettiget til at stille til den, så har dens arbejde dog ikke været forgæves, idet den indsamlede og til dels bearbejdede et meget omfattende materiale, og banede derved vejen for efterkommerne¹⁾.

Tiden gik nu imidlertid, og alt vedblev at gå sin skæve gang på Island. Handelsforholdene blev mere og mere utålelige, og til sidst blev handelsselskabet købt til at afstå handelen, som derefter førtes for kongelig regning. Men nu fik man noget uventet at se, idet

¹⁾ En stor del af denne kommissions dokumenter er bleven benyttet som grundlag for nærværende afhandling.

handelen gav et årligt underskud af flere tusinde rigsdaler. I året 1783 havde man et så voldsomt vulkanudbrud der oppe, at flere troede, at verdens ende nærmede sig. Lavastrømmene ødelagde fuldstændig flere gårde, og asken drev i tykke skyer over hele landet og bedækkede markerne, så at får, køer og heste døde i massevis af det usunde græs. Det var næsten ikke muligt at komme fra det ene sted til det andet af mangel på heste. Kort sagt, tilstanden var frygtelig.

Den frisindede regering, som i 1784 kom til magten i Danmark, var også betænkt på, samtidig med gennemgribende indre reformer i selve Danmark, at gøre noget for at afhjælpe nøden i Island. Til den ende blev der den 16. febr. 1785 udnævnt en „Kommission for Islands almindelige Væsen“, der fik mange og store opgaver at løse. Kommissionens medlemmer var: grev Schimmelmann, grev Reventlow, konferentsråd Jón Eiríksson, statsråderne Schou og Wilh. Aug. Hansen og justitsråderne Wormskiold, Martini, Pontoppidan, Hammeleff og Frisch. Til kommissionens bogfører udnævntes baron Chr. U. D. Eggers, fuldmægtig i general-landøkonomi- og kommercekollegiets tyske sekretariat. Heriblandt træffer man altså flere navne, som er bekendte gennem kampen om landboreformerne i Danmark. Man havde god grund til at nære store forventninger om kommissionens virksomhed.

I begyndelsen synes den grænseløse forvirring, der herskede på alle ledder og kanter der oppe, at have betaget nogle af medlemmerne håbet om nogen sinde at kunne bringe orden i sagerne og at hjælpe indbyggerne på fode igen. Enkelte af dem begyndte så småt at ynte om, at den bedste løsning af spørgsmålene var at

flytte alle Islændere ned til Danmark og sætte dem ned på hederne i Jylland, så havde man ikke for fremtiden noget videre mas med dette frygtelige land. Men dette forslag tiltrådtes ikke af flertallet, og blev vistnok heller ikke en gang drøftet for alvor, men synes kun at være blevet fremsat som en mulighed, man nærmere kunde tænke over, i tilfælde af at alle andre udveje viste sig umulige.

Fra begyndelsen af kom spørgsmålet om handelens frigivelse til at stå som denne kommissions hovedopgave. Dette spørgsmål havde stadig været oppe lige siden århundredets midte og havde stedse mere bemægtiget sig opmærksomheden, efter at alle forsøg på at lempe monopolhandelen efter indbyggernes tarv havde vist sig frugtesløse. Kommissionen tager nu for alvor fat på dette spørgsmål, der både var stort og vigtigt, og det kom til at optage største delen af dens tid og arbejde. Den underkaster handelsforholdene lige siden den danske monopolhandels begyndelse en grundig undersøgelse og udarbejder en frihandelsplan, som den støtter med skarp logik og uigendrivelige beviser. Allerede året 1787 bringer den største og skønneste frugt af kommissionens arbejde, nemlig forordningen om handelens frigivelse, og man kan ikke andet end beundre dens arbejdsiver, når man tænker på, at de overordentlig vigtige danske landbo-spørgsmål samtidig lagde beslag på flere af dens medlemmer. Med denne forordning oprinder lysere tider for det islandske folk.

Løsningen af dette spørgsmål må som sagt betragtes som kommissionens hovedopgave; men samtidig kom den til at beskæftige sig med mange andre, som, i hvor vel af mindre vigtighed, dog kan gøre krav på vor opmærk-

somhed. Et af disse spørgsmål drejede sig om salget af Skalholt bispegårds gods. Kommissionen tiltrådte straks forslaget om at sælge godset og fik her samtidig lejlighed til at lægge sine bondevenlige anskuelser for dagen, idet den i bestemmelserne om salgsvilkårene indsatte følgende artikler: „§ 3, 14. De Qvilder, som nu selges tilligemed enhver Jord, skal derfor ingenlunde ansees som faste Qvilder, som bør følge Jorden. Selger eller bortbygslers nogen af dem, som nu ved Auctionen købe Gaard, denne til andre, maa han ikke nøde Lejlændingen til at modtage Qvilderne, undtagen begge heri blive enige.“ „§ 3, 16. Naar de Jorder, som Bispestoelens og Skolens Inventarii Baade følge, bliver solgt, skal disse Baade ved offentlig Auction til den højstbydende bortselges.“ „§ 3, 17. De Mandslaan, Hestelaan og Dagsværk, som Bispestoelen hidindtil har faaet, maa ej fremdes kræves af disse Jorder, ingen maa heller forlange disse Qvader (o: ydelser) af dem, han siden kunde selge eller bygsle sin Jord til.“

Denne kommission nød nu godt af det store materiale, Landkommissionen havde samlet, og den forstod at benytte det. Nu da den havde sat frihandelen igennem og på flere måder afhjulpet øjeblikkets nød og løst de mest påtrængende spørgsmål, måtte dens arbejde foreløbig betragtes som afsluttet. Der blev så nedsat en anden kommission, hvori dog flere af dennes medlemmer havde sæde, og som under navn af „Handels-Realisationskommissionen“ førte frihandelsforordningen igennem og virkede på forskellige måder gennem mange år.

„Kommissionen for Islands almindelige Væsen“ kom ikke nærmere ind på fæsteforholdene i almindelighed, og den udvirkede ikke, som man måske kunde have ventet,

en fuldstændig ophævelse af hoveriet. Sagen var den, at hoveriet nu efterhånden var i aftagende, og bøndernes frigørelse i Danmark tillige med de før omtalte salgsbestemmelser fik stor betydning for Island i denne henseende. Man havde derved fået indtrykket af, at regeringens ikke gerne så, at bønderne blev plagede med strængt hoveri, og dette fik både landfogden og forpagterne til herefter at være mindre strænge over for deres fæstere, især med hensyn til ekstrakrav eller ubestemt hoveri. Nu havde også Rentekammeret for alvor fattet den beslutning, at kongens gods skulde sælges. Den 18. juni 1800 blev der nedsat en kommission, der skulde taksere det og bestemme salgsvilkårene. Rentekammeret gjorde selv et udkast til salgsbestemmelserne, som den forelagde kommissionen, og hvori vi igen træffer på nogle af de gamle bestemmelser fra Skalholt bispegodsens salg. Straks efter at kommissionens taksationsforretninger var forbi, begyndte salget, og en stor del af godset blev efterhånden udstykket og solgt til fæsterne på meget rimelige vilkår, og efterhånden som gårdene kom i privat eje, faldt hoveriet bort. Men lovmæssig blev hoveriet ikke ophævet, og det kunde endnu som en fuldt ud lovhjemlet rettighed fordres af fæstegodset, men fra nu af mærker vi alligevel ikke meget til det. I en skrivelse til Rentekammeret af 1830 siger amtmanden, at på Þingeyra-klosters jordegods er der i lange tider ikke bleven krævet nogen ydelse af mandslån, hestelån, dagsværk eller risheste, og han ønsker besked fra kammeret herom. I svarskrivelsen står der, „at kammeret må bifalde, at påstand om mandslån, hestelån og risheste, hvilke ydelser altså ikke mere præsteres hverken

af bemeldte klostergoods eller andre godser i Nord-Amtet, bortfalder“.

Dette, at hoveriet falder bort lige som af sig selv og uden nogen regeringsbefaling, må fremhæves som en betegnende omstændighed, der forekommer mig at kunne tjene som bevis for, at hoveriet egentlig aldrig er groet fast på Island, at det i det mindste i sin strængeste skikkelse var en fremmed institution, som ved de fremmede fogder er bleven omplantet i islandsk jordbund, og som aldrig har slået faste rødder, men kun er bleven opretholdt ved et magtsprog fra fogdernes side. Det nåede aldrig i sine strængere former ind på privatgodset, og forpagterne krævede det kun, så længe de havde forholdene på det kongelige gods i Gullbringusyssell at støtte sig til. Efter at det var bleven solgt, lod forpagterne deres hoverikrav falde.

Alle de skrifter og afhandlinger, der fremstiller Islands historie i det 18. årh., er enige om at se grunden til den elendige tilstand, landet ved slutningen af århundredet befandt sig i, i vulkanudbruddene, monopolhandelen og fårepesten. Det vil nu ingenlunde kunde nægtes, at disse tre årsager har den største del i elendigheden. Men mon de uheldige fæsteforhold, som i nærværende afhandling er bleven gjorte til genstand for en nærmere undersøgelse, ikke må siges at bære sin del af skylden? Jeg vil henstille til fremtidige islandske historieforskere, om dette spørgsmål ikke kan gøre krav på at komme med i betragtning ved opgørelsen af det 18. århundredes historiske regnskab.